

Demokratija i njene granice

Aleksis de Tokvil i problem tiranije većine

Tokvilov odnos prema demokratiji

Demokratska revolucija, to je vodeća tema političke filozofije Aleksisa de Tokvila.¹ Savremenik nastajanja i uspona demokratije u prošlom veku, Tokvil je uzeo da ispita uticaj modernog društva na tradicionalni društveni poredak, kao i da otkrije izgled modernih demokratskih društava. Pri tome je njegovo proučavanje demokratskog društva bilo podstaknuto težnjom da se pronađe odgovor na jedno drugo pitanje – na pitanje da li je mogućna sloboda u demokratiji.² Pitanje mogućnosti i karaktera slobode u demokratskom poret-ku najvažniji je problem Tokvilove političke filozofije.

Problem demokratije, odnosno mogućnosti slobode u demokratiji u celokupnom Tokvilovom delu podseća na one muzičke motive koji se stalno i iznova javljaju, koji na trenutak iščeznu da bi ponovo izbili u prvi plan. Ipak, ovaj je problem najpotpunije i najbolje obra-

¹ Ovaj rad ne predstavlja celovit prikaz Tokvilove političke filozofije, već, kao što i sâm naslov upućuje, pretresanje jednog od pitanja pokrenutih u njoj. Kako je ovo istovremeno i deo jednog šireg razmatranja o Tokvilovoj političkoj filozofiji, to ovde nije bilo moguće ulaziti u bliže i podrobnije objašnjenje nekih drugih važnih tema u Tokvilovom delu. U ovom radu, takođe, biće samo reči o pojavi tiranije većine, a ne i o sredstvima kojima se, prema Tokvilovom mišljenju, moe suprotstaviti tiraniji većine.

² Veoma podsticajan i širok osvrt na ovaj problem u istoriji političke filozofije moe se naći u radu Koste Čavoškog „Problem slobode u demokratiji“, *Filozofske studije* 1973, str. 3-69.

đen u prvom i najvećem delu ovoga pisca – u *Demokratiji u Americi*.³ U proučavanju demokratskog poretka Tokvil je pošao od analize američkog društva, koje je – lišeno ruševina zamaka i feudalne prošlosti – pružalo uzor demokratije u najčistijem obliku. Prilikom boravka u Americi njega je iznad svega zanimalo dejstvovanje demokratskog sistema. Tokvilovo glavno delo nije delo o američkoj demokratiji, već o demokratiji u Americi; u Americi je Tokvil video nešto više od Amerike – sliku same demokratije (*une image de la démocratie elle même*).⁴ Zato i kaže u jednom pismu Džonu Stjuartu Milu : „Amerika je samo moj okvir: moj predmet je demokratija.“⁵

Prema Tokvilu, pokretačko načelo demokratije jeste „jednakost uslova“ (*égalité de condition*). Ono što je za Marksa bila klasna borba, za Vebera racionalizacija društvenog života, za Tokvila je jednakost. Svaki je od ovih mislilaca, kako piše Robert Nizbet, „dao jednoj dinamičnoj strani društvenog poretka odlučujući razvojni uticaj“.⁶ Ovu tvrdnju, naravno, ne treba shvatati kao da je jednakost osnovni i jedini uzrok iz koga se izvide sva istorijska zbivanja. Mnoštvo shvatanja, mnjenja i pobuda našeg doba, prema Tokvilu, duguje svoje poreklo okolnostima koje nemaju ničeg zajedničkog sa jednakošću, pa su joj čak i sasvim suprotne. Mada priznaje postojanje i delovanje svih ovih uzroka, Tokvil o njima manje govori. Cilj njegovih razmatranja nije da istakne poreklo i prirodu svih ljudskih

³ Prvi veći izbor iz Tokvilovog dela objavljen je 1864-1866. u redakciji Gistava de Bomona. Daleko je veće i pouzdanije izdanje Tokvilovih celokupnih dela u predviđenih 13 tomova, odnosno 22 knjige, koje je počelo da izlazi od 1951. godine u opštoj redakciji J. P. Majera – Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes*, Paris, Gallimard. Od sistematskih dela Tokvil je inače napisao *Demokratiju u Americi* (prva knjiga pojavila se 1835, a druga 1840), *Stari režim i revoluciju* (nedovršeno delo čiji je prvi deo izašao 1856), dok su posle Tokvilove smrti objavljena njegova *Sećanja* (1893). Najveći deo Tokvilovih dela su različiti politički, ekonomski, književni i drugi spisi, beleške sa putovanja, kao i ogromna prepiska sa savremenikima.

⁴ Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes: De la Démocratie en Amérique*, Paris, Gallimard, 1967, tom I, knj. I, str. 12.

⁵ Navedeno prema Max Lerner, „Introduction: Tocqueville and America“, u Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, London, Fontana, 1966, str. LIII.

⁶ Robert Nisbet, „Tocqueville, Alexis de“, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, David Sills ed., New York, Macmillan, 1968, knj. 16, str. 91.

sklonosti i ideja, već samo da ustanovi u kojoj je meri jednakost ove pojave preinačila.⁷

Glavno načelo evropske istorije poslednjih sedam vekova jeste, prema Tokvilu, izjednačavanje društvenih redova. Dok se plemstvo stalno spušta, građanstvo se neprekidno uzdiže na društvenoj lestvici. Veći deo evropskog srednjeg veka istorija je njihovog približavanja. Prebirajući po stranicama istorije toga perioda jedva da možemo naići na događaj koji nije doprineo širenju jednakosti. Jačanje političke moći sveštenstva koje je otvorilo svoje redove različitim društvenim slojevima; uspon pravnika sa usložnjavanjem društvenih odnosa; širenje trgovine praćeno bogaćenjem i uzdizanjem građanstva; protestantizam sa svojim ukidanjem hijerarhijskih odnosa u krilu crkve; pronalazak štampe i jačanje sredstava opštenja; verovanje u ljudski duh kao činilac društvenog napretka i uticanja na vođenje državnih poslova u vreme prosvetljenosti – sve su to primeri širenja jednakosti.

Širenje jednakosti doprinelo je širenju demokratije. Pod demokratijom Tokvil je podrazumevao pre svega stanje koje obeležava odsustvo aristokratskog načela u uređenju društva. Suština demokratske revolucije jeste u prelasku aristokratskog (feudalnog) društva u demokratsko društvo. Posledice tog širenja jednakosti ne mogu se svesti u okvire političkog delovanja, već utiču na najrazličitije strane društvenog kulturnog života. U razvalinama, u ostacima starog društvenog poretka, Tokvil je nazirao obrise novog uređenja društva. On je isto tako smatrao da je u savremenom svetu demokratija koja se temelji na jednakosti neizbežna. Kao snažan vihor koji sve pred sobom obara i nosi, kao nabujala reka, ona se ne može zaustaviti. U stvaranju demokratskog poretka društva učestvuju namerno ili nenamerno, voljno ili nevoljno svi. Delovanje i pristalica i protivnika demokratije ide u jednom smeru; svi oni, hteli to ili ne, rade na istoj stvari. Razvoj u pravcu jednakosti zato je neminovan, odnosno činjenica je providenja (*fait providentiel*); taj razvoj je opšti, postojan i izmiče ljudskoj moći, a svi ljudi i zbivanja doprinose njegovom napretku.⁸

⁷ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 7.

⁸ Isto, knj. I, str. 4.

Mada bi pojedina mesta u uvodnom delu *Demokratije u Americi* mogla da navedu na suprotan zaključak, Tokvil je bio nepomirljivi protivnik istorijskog determinizma. Odbacivanje istorijskog determinizma naročito je razvijeno u njegovoj prepisci sa Arturom de Gobinoom,⁹ jednim od najistaknutijih predstavnika tumačenja istorije pomoću rasnog činioca. U svojim *Sećanjima* Tokvil je takođe zabeležio da ne podnosi „one apsolutne sisteme, koji čine sve istorijske događaje zavisnim od velikih prvih uzroka međusobno povezanih sudbinskim lancem, one misaone sisteme koji proteruju i same ljude iz povesti ljudskog roda.“¹⁰ To što savremeno društvo ide u pravcu demokratije ne znači, prema Tokvilu, da ljudi ne mogu da utiču na tok i odlike demokratskog procesa i na svoj život u demokratski uređenim društvenim zajednicama. Naprotiv, oni mogu da utiču. Baš u demokratskom poretku društva, u kome je različitost porekla izgubila svoj nekadašnji značaj, regulisanje života ljudi postaje sve više proizvod njihove volje. Ta volja ljudi može mnogo da učini, ali ne može više da povрати stare odnose i društveni poredak.¹¹

S druge strane, to što savremeno društvo stremlji u pravcu demokratije ne znači da je sloboda u njemu unapred osigurana. Demokratska revolucija povezuje slobodu sa jednakošću, ali ostavlja mogućnost njihovog suprotstavljanja, pa i potpunog razilaženja. Cilj demokratske revolucije je podudaranje slobode i jednakosti. Međutim, dok sloboda u doba demokratije može da postoji samo sjedinjena sa jednakošću, jednakost je mogućna i u savezu sa despotizmom.¹² Demokratija se temelji na načelu jednakosti, ali ovo može u stvarnosti da se izvrigne u jednakost u ropstvu, umesto jednakosti u slobodi. Demokratiji prete dve vrste opasnosti. Prva je ukidanje same demokratije uvođenjem nedemokratskih ustanova. Druga opasnost sadržana je u sasvim novom obliku despotizma koji se razvija u krilu samih

⁹ Vidi Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes: Correspondance d'Alexis de Tocqueville et d'Arthur de Gobineau*, Paris, Gallimard, 1959, tom IX.

¹⁰ Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes: Souvenirs*, Paris, Gallimard, 1964, tom XII, str. 84.

¹¹ Karl-Heinz Volkmann-Schluck, *Politička filozofija, Tukidid, Kant, Tocqueville*, Zagreb, Naprijed, 1977, str. 91.

¹² *Isto*, str. 96.

demokratskih ustanova – u tiraniji većine. Tiranija većine, prema Tokvilu, najveći je nedostatak demokratskog uređenja društva. U njegovom delu ova pojava je donekle i zbirni naziv za skoro sve mane demokratije koje dovode u pitanje mogućnost slobode.

U drugoj knjizi *Demokratije u Americi* Tokvil je izbegavao da imenuje pojavu, koju je prvobitno označio kao tiraniju većine. Ta pojava je sasvim nova i nesvodljiva na pojave i odnose starog društvenog poretka. Stare reči „despotizam“ i „tiranija“ neprikladne su da je označe.¹³ Kloneći se u drugoj knjizi *Demokratije u Americi* upotrebe izraza „tiranija većine“, Tokvil je ispitivao oblike pojave o kojoj je reč. Preveden na rečnik današnje društvene nauke Tokvilov pojam tiranije većine obuhvata pojave masovnog društva, izdvojenost pojedinca i propadanje zajednice, preovlađivanje konformizma i osrednjosti, sveopštu racionalizaciju i birokratizaciju društvenog života i svemoć države.

Tokvil je smatrao da je demokratija nezaustavljiva, ali ne i neukrotiva. Ljudi ne mogu da drže pod nadzorom napredovanje demokratije ali oni, ipak, mogu da kontrolišu i njene štetne i njene korisne posledice. Oni ne mogu da isključe dejstvo prirodnih sila, ali mogu da ga učine korisnim. Štetne posledice demokratije, odnosno širenje jednakosti bez slobode, mogu se obuzdati pomoću više društvenih i političkih sredstava. Ta su sredstva pre svega lokalna samouprava, društveno i političko udruživanje, sloboda štampe, nezavisno sudstvo, poštovanje pravno propisanih postupaka i formi. Tako izlazi da i opasnosti po slobodu u demokratski uređenim društvima, kao i sredstva da se ove opasnosti preduprede i otklanjanju, izviru iz samog toga društva. Iz njega izviru i pretnje njemu samom i njegov spas.¹⁴

Savremena društva i pojedinci ne mogu se, dakle, odupreti težnji i kretanju u pravcu jednakosti uslova, odnosno demokratije. Jedino od njih zavisi, međutim, da li će se to putovanje završiti u ropstvu ili slobodi.¹⁵ Time dodirujemo pitanje vrednosnih pretpostavki Tokvilove analize demokratije. Nasuprot konzervativcima i reakcionarima

¹³ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 324.

¹⁴ Volkmann-Schluck, *Politička filozofija*, str. 124.

¹⁵ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 339.

svoga vremena, Tokvil je bio nepokolebljivo ubeđen u nezadrživost demokratske revolucije. Za razliku od većine liberala i privrženika demokratije, Tokvil je upozoravao da je težnja ka jednakosti u demokratiji spojiva sa neslobodom kao i sa slobodom. Razvoj jednakosti, po njegovom mišljenju, ne znači i neopozivo ukidanje mogućnosti tiranije. Naprotiv, razvoj jednakosti utire puteve novim, još nepoznatim vidovima tiranije.

Protivnicima demokratije Tokvil je nastojao da ukaže ne samo da ometanje društvenog razvoja u pravcu demokratije nije više u ljudskoj moći već i to da je demokratija pravičnija od starog društvenog poretka. Negirajući najuzvišenija svojstva ljudskog duha u manjem obimu nego što je to bio slučaj u starim tipovima društva, sama demokratija se odlikuje osobenom uzvišenošću, jer dovodi do širenja umerene količine sreće među svim ljudima. Za razliku od slobode u starim društvima, sloboda u demokratskim društvima oslanja se na jednakost. Za razliku od slobode starih naroda, koja je bila sloboda u nejednakosti, sloboda modernih naroda može biti samo sloboda u jednakosti. Pristalicama demokratije, s druge strane, Tokvil je skretao pažnju na njene mane i pretnje po slobodu koje demokratija nosi u sebi.

Tokvilova nepristrasnost u odnosu prema demokratiji naročito je lepo izražena u pismu prijatelju i prevodiocu *Demokratije u Americi* na engleski Henriju Rivu: „Pišem u zemlji i za zemlju u kojoj je razlog jednakosti pobedio – bez mogućnosti vraćanja u aristokratski poredak. Pri ovakvom stanju stvari, dužnost mi je naročito da istaknem rdave težnje, koje jednakost može izazvati, da bih sprečio svoje savremenike da pred njima klonu. Ovo je jedini častan zadatak za sve koji pišu u zemlji u kojoj je borba okončana. Usuđujem se da iznosim teške istine o sadašnjem francuskom društvu i o demokratskim društvima uopšte, ali sve ovo kazujem kao prijatelj a ne kao kritičar. Kao prijatelj o ovome smem da govorim. Vaš prevod treba da potpomogne moje gledište; ovo ne tražim od prevodioca već od čoveka. Čini mi se da ste u prevodu poslednje knjige (misli na prvu knjigu *Demokratije u Americi* – V. K.) ne želeći to, a povodeći se za sopstvenim pobudama, dosta ulepšali ono što je suprotno demokratiji, a ublažili ono što bi moglo da naškodi aristokratiji. Preklinjem vas iskreno da, makar se borili i protiv samoga sebe, sačuvate pravi

karakter moje knjige, koji čini stvarna nepristrasnost teorijske ocene dva društva, starog i novog, pa čak i iskrena želja da se doživi uspostavljanje novog društva.“¹⁶

Ipak, baš je ovakav Tokvilov nepristrasan odnos prema demokratiji doveo do nesporazuma u tumačenju njegovog dela, do toga da se predstavnici različitih ideologija i političkih pravaca pozivaju na Tokvila. Nesuglasice oko Tokvilovog dela traju do danas. Pogrešna shvatanja i tumačenja ispoljavaju se u naše vreme u pogledima onih koji Tokvila smatraju konzervativcem, čistim liberalom, pa čak i umerenim ili konzervativnim socijalistom. Te nesuglasice su prisutne i u razjašnjavanju odnosa između Marksovih i Tokvilovih shvatanja – od onih pisaca koji teže da što više suprotstave Tokvila Marksu, do onih drugih koji gledaju da Tokvila što više približe Marksu. Tokvilova politička filozofija, međutim, izmiče većini uobičajenih i nemaštovitih podela političkih doktrina. Ona jeste sinteza različitih pogleda i tumačenja građanskog društva i politike u prošlom veku, ali je samosvojna. Sa većinom predstavnika liberalizma ona ne deli verovanje u neizbežnost pomirenja i spajanja demokratije i slobode, niti prihvata čisto negativno shvatanje slobode, koje je opet karakteristično za klasični liberalizam.

Ovaj pokušaj sažetog određivanja Tokvilovih društvenih i političkih ideala zahteva jednu dopunu. Svedok demokratske revolucije i borbe dva različita društvena poretka i suprotstavljenih sistema vrednosti, Tokvil je – po svome poreklu pripadnik „staroga režima“ – izražavao u svome delu i životu napetost između tradicionalnih i modernih vrednosti. To što je Tokvil pisao više o manama demokratije nego o njenim preimućstvima, nije bilo izazvano samo težnjom da se upravi pažnja na neka po slobodu pogibeljna svojstva demokratije već i razočaranošću saznanjem da nastupanje savremene demokratije odnosi neke vrednosti koje je staro društvo razvilo. Ovo unutrašnje razdiranje vidno je na više mesta u Tokvilovim radovima. U jednoj ličnoj, za života neobjavljenoj belešci, sâm je Tokvil, na način po otvorenosti blizak Paskalovom, istakao svoju razumsku

¹⁶ Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes: Correspondance anglaise: Correspondance d'Alexis de Tocqueville avec Henry Reeve et John Stuart Mill*, Paris, Gallimard, 1954, tom VI, knj. I, str. 47.

opredeljenost za demokratiju, istovremeno sa instinktivnom naklo-
nošću aristokratskim vrednostima.¹⁷

Upozoravajući na ovakve protivurečnosti u Tokvilovom delu ne poričemo da je Tokvil stalno stremio tome da što nepristrasnije i otvorenije razjasni suštinu demokratije i njene izglede. U sudaru po-
litičkih ideologija i programa, usred pomame stranačkih strasti, -
Tokvil se trudio da pogledom što dalje dopre; on se nije toliko
zanimao sadašnjošću koliko je stalno motrio na budućnost.¹⁸ Tokvi-
lova politička filozofija, pre svega njegova razmatranja u *Demokra-
tiji u Americi*, nisu samo zadivljujući prodor u razumevanje i
tumačenje demokratskog poretka građanskog sveta u prvoj polovini
prošlog veka već i neobičan nagoveštaj budućnosti toga sveta. Zato
je shvatljivo i sve češće vraćanje i obraćanje Tokvilu u naše vreme.

Politička tiranija većine

Otkrivajući zapreke koje demokratija nosi sama u sebi, opasno-
sti po slobodu koje su demokratiji svojstvene, Tokvil je, kao što je
već izneto, najviše bio obuzet problemom tiranije većine. Sâm naziv
ove pojave, treba odmah to reći, više zbunjuje nego što razjašnjava.
On dovodi u nedoumicu spajajući u sebi očigledno različite stvari.

Pod samom tiranijom već je uobičajeno podrazumevati oblik
političkog uređenja koji se odlikuje nepostojanjem ograničenja vla-
sti i vlastodržaca. I Platon i Aristotel svrstavali su tiraniju u iskvare-
ne oblike vlasti. Tiranija je, po Aristotelu, monarhija koja ima samo
u vidu interese monarha; ona je despotska vlast jednog čoveka nad
državnom zajednicom. Tiranija nema u vidu opšte interese, osim ako
je u pitanju lična korist tirana.¹⁹

Prvobitno, tiranija je vezivana za određeni oblik sticanja i vrše-
nja vlasti od strane jednog čoveka. Ali u iskvarene oblike vlasti,

¹⁷ Vidi Antoine Redier, *Comme disait Monsieur de Tocqueville*, Paris, Librairie Per-
rin et Cie, 1925, str. 45-50.

¹⁸ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 14.

¹⁹ Aristotel, *Politika*, Beograd, Kultura, 1960, 1279b, 1311a.

prema Aristotelu, nije spadala samo vladavina pojedinca (tiranija) i manjine (oligarhija) u sopstvenom interesu i nad većinom već i vladavina siromašne većine u sopstvenom interesu i nad manjinom (demokratija). U ovakvom obliku demokratije narod (demos) vlada sâm ne potčinjavajući se zakonu, pa njegova vlast postaje despotska. Takva vrsta demokratije je ono što je tiranija među monarhijama; karakter tih dveju vlasti je isti.²⁰ Iz onoga što je Aristotel pisao proizašlo bi, dakle, da je isto onako kao što je mogućna tiranija jednog čoveka, mogućna i tiranija mnoštva, većine. Pri tome, naravno, dovoljno je poznato da Aristotel za pojavu o kojoj je ovde reč nije upotrebljavao izraz „tiranija većine“.

Tek u doba prvih građanskih revolucija za društveno stanje koje je karakterisao veći ili manji stepen tlačenja manjine od strane većine počeo je da se koristi izraz „tiranija većine“. Među prvim su na opasnost da veći deo društva može da tlači manji, kao što manji deo može da tlači veći, ukazali Hamilton i Medison u *Federalističkim spisima*. Samovolja i obest nisu samo svojstvo apsolutnih vladara, već se i u demokratskom poretku može govoriti o vlastoljubivoj većini. „Nagomilavanje celokupne vlasti, zakonodavne, izvršne i sudske u istim rukama, bez obzira na to da li je u pitanju pojedinac, nekolicina ili mnoštvo, i bez obzira na to da li je u pitanju nasledna, samopostavljena ili izabrana vlast, može se uzeti za samu definiciju tiranije“, pisao je Medison.²¹ Do sličnih zaključaka došao je i Berk u svojim *Razmišljanjima o revoluciji u Francuskoj*: „U demokratiji je većina građana u stanju da najsurovije tlači manjinu kad god u toj vrsti političke zajednice preovlađuju oštre razlike do čega, opet, često dolazi; nasiljem nad manjinom obuhvaćen je daleko veći broj pojedinaca i ono se vrši mnogo žešće, nego što se ikada moglo očekivati od vlasti jednog čoveka.“²²

Nije neobično što je tek Tokvil na tako potpun i snažan način ukazao na zabrinjavajuće posledice tiranije većine u demokratiji.

²⁰ Isto, 1292a.

²¹ Alexander Hamilton, James Madison, John Jay, *The Federalist Papers*, New York, New American Library, 1961, No. 47, str. 301.

²² Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, London, Dent, 1971, str. 121-122.

U antičkoj političkoj filozofiji (pre svega kod Aristotela) problem tiranije većine ostavlja se i razrešava na osoben način, u skladu sa osnovnim obeležjima političkog iskustva i misli u Grčkoj. Zajedničke vrednosti polisa tu stoje iznad tekućih i promenljivih ciljeva većine i manjine. Tek u vreme građanskih revolucija i stvaranja novih, brojčano velikih demokratskih društava, „prostranih republika“ (*extensive republics*), kako je Medison pisao, pogibelji tiranije većine ukazale su se u punom svetlu. Pisci *Federalističkih spisa* i Berk mogli su tek da naslućuju obrise tiranije većine. U Tokvilovo doba bilo je već moguće izučavati njene stvarne posledice.

Sledeći način razmišljanja od Aristotela do Berka i *Federalističkih spisa*, Tokvil je kao nijedan od njegovih prethodnika razvio pojam tiranije većine. U njegovoj političkoj filozofiji pojam tiranije većine postaje *višeznačan*. Dok su Tokvilovi prethodnici pod tiranijom većine uglavnom podrazumevali političku nadmoć i nasilje većine nad manjinom, i tako se bavili tiranijom političke većine, Tokvil je u uslovima građanskog društva upozorio i na društvenu stranu tiranije većine: na tiraniju javnog mnjenja i svemoć državne vlasti.

U vreme kada je Tokvil objavio prvu knjigu *Demokratije u Americi*, uglavnom je proučavano *političko* značenje tiranije većine. Većina koja na izborima osvoji vlast može, prema ovom značenju tiranije većine, ne samo da nametne svoju volju poraženoj manjini već i da oteža njeno istupanje i iznošenje sopstvenog mišljenja o političkim stvarima. Uticaj većine u ovom značenju najviše dolazi do izražaja u zakonodavnom telu u kome je većina predstavljena i koje najdoslednije izražava njenu volju.

Prema piscima *Federalističkih spisa*, jedna od mogućnosti koja je sadržana u demokratiji jeste da većina preko svojih predstavnika vlada tiranski, tlačći manjinu. Uz tiraniju manjine, demokratija nosi u sebi opasnost tiranije većine. Nije dovoljno čuvati većinu od manjine, već treba braniti i manjinu od većine. Potrebno je, prema Medisonu, „zaštititi jedan deo društva od nepravde drugog dela.“²³

Lakše je, naravno, u demokratskom poretku ograničiti manjinu. Ovo će učiniti većina uobičajenom metodom glasanja. Sâm predstavnički karakter demokratije smanjuje mogućnost otuđivanja predstav-

²³ Hamilton, Madison, Jay, *The Federalist Papers*, No. 51, str. 323.

nika od naroda. Ali, kako ograničiti većinu? Kako sprečiti zloupotrebu vlasti od strane onih koji su je demokratskim putem stekli? Ovo je jedno od središnjih pitanja u *Federalističkim spisima*, kao i u Tokvilovoj političkoj filozofiji. „Zaštititi opšte dobro i prava građana od jedne takve skupine, i istovremeno očuvati duh i oblik narodne vlade – jeste, dakle, veliki cilj ka kome su upravljena naša istraživanja“, pisao je Medison.²⁴ Prema *Federalističkim spisima*, tiraniju većine mogu da spreče dve stvari: isprepletanost i složenost samih društvenih interesa, i načelo podele vlasti. Tiranija većine ograničava se u dva područja: u društvu i u oblasti političkih ustanova.

Pisci *Federalističkih spisa* najviše se bave pitanjem kako sprečiti tiraniju većine i iznose kako bi trebalo urediti odnose u jednoj konkretnoj političkoj zajednici. Sve je ovo uslovljeno političkim zadatkom koji su ovi spisi imali da obave u vreme donošenja američkog ustava. Tokvil, nasuprot ovome, više izučava tiraniju većine i njene uzroke. Prema piscu *Demokratije u Americi*, neograničena vlast većine svojstvena je demokratiji, ona je prirodna, čini njenu suštinu. Van većine u demokratskom poretku nema ničeg što bi bilo u stanju da joj se odupre. Narod vlada političkim svetom u demokratiji isto onako kao što Bog upravlja svetom. U demokratiji narod je izvor i utoka svega.²⁵ Kao što je monarhiji bila svojstvena izreka da kralj ne može da greši, u demokratiji važi načelo da je narod (većina) uvek u pravu.²⁶

Moralni autoritet većine zasniva se delom na ideji da ima više sposobnosti u više ljudi, odnosno da je broj onih koji upravljaju važniji od drugih njihovih svojstava.²⁷ Istovremeno, autoritet većine ima za svoj osnov i načelo da interesi većine ne treba da budu pretpostavljeni interesima manjine. Prema Džemsu Brajsu, koji je o demokratiji u Americi pisao približno pola veka posle Tokvila, široko razvijena sloboda mišljenja i raspravljanja takođe potpomaže snagu većine. Niko ne može poreći da nije imao priliku da se njegova

²⁴ Isto, No. 10, str. 80.

²⁵ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 56, 257.

²⁶ Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes: Voyages en Sicile et aux Etats-Unis*, Paris, Gallimard, 1957, tom V, knj. I.

²⁷ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. 1, str. 258.

reč ili bar glas čuju. U nedemokratskim režimima osećanje nezadovoljstva i nepravde potpaljuje iskru otpora u grupi koja je izložena napadima. Oni koje većina u demokratiji nipodaštava ili osuđuje nemaju više kome da se žale, jer su iscrpli sve mogućnosti odbrane vlastitog gledišta. Oni više nemaju pravo priziva. *Roma locuta causa finita*.²⁸ U stvari, Brajs ovde samo ponavlja objašnjenje koje je Tokvil izneo sledećim rečima: „Kad se nekom čoveku ili nekoj stranki učini nepravda u Sjedinjenim Državama, kome da se obrati za pomoć? Javnom mnjenju? Ali ono obrazuje većinu. Zakonodavnom telu? Ali ono predstavlja većinu i slepo joj se pokorava. Izvršnoj vlasti? Ali nju postavlja većina kojoj ona služi kao pasivno oruđe. Snagama javnog reda? Ali one nisu ništa drugo nego većina pod oružjem. Poroti? Ali porota je većina kojoj je dato pravo da izriče presude; u pojedinim državama, većina postavlja i same sudije. Ma kako da je nepravedna i besmislena mera koja se protiv vas upotrebljava, opet joj se, dakle, morate pokoriti.“²⁹

Ovako čvrst autoritet većine u demokratskom poretku prati umanjivanje važnosti manjine i pojedinaca koji su drugačijeg mišljenja. U demokratiji je položaj pojedinca koji se ne slaže sa odlukama većine protivrečan. Kao demokrata, on tvrdi da su svi ljudi jednaki, da bi u isto vreme, kao onaj koji se ne slaže, pokušao da dokaže da sâm bolje zna od većine šta je ispravno ili da ubedi da je više u pravu od same većine. Čineći ovo, pojedinac koji se ne slaže stavlja u pitanje načelo jednakosti. Njegova nepopustljivost (i nedoslednost) samo izaziva većinu, potpaljujući njen gnev. Ovakav mogućan ishod stvari tera u demokratiji svakog pojedinca koji misli drukčije da se prikloni stavu većine. Načelo jednakosti, na ovaj način posmatrano, dovodi do rezultata suprotnih onima za kojima se išlo. Pojedinci su jednaki, ali ipak, kako Dejvid Spic tumači Tokvilova razmatranja tiranije većine, ti isti pojedinci padaju ničice pred jednim autoritetom iznad svih – pred mišljenjem većine.³⁰

²⁸ James Bryce, *The American Commonwealth*, New York, Macmillan, 1920, knj. II, str. 338-346. Ovo Brajsovo delo prvi put je objavljeno 1888. godine.

²⁹ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 263.

³⁰ David Spitz, *Democracy and the Challenge of Power*, New York, Columbia University Press, 1958, str. 19-21.

Vlast većine, skreće pažnju Tokvil, legitimna je i postojana u društvima koja nisu razdirana sukobima neizmirljivih interesa. Tamo gde postoji društveni sloj koji većina hoće da liši prava koja on vekovima pritežava, manjini je vrlo teško da se potčini (plemstvo posle Francuske revolucije). Ima zajednica u kojima članovi manjine nemaju nikakvih izgleda da privuku sebi većinu, jer bi time doveli u pitanje i sopstveni položaj i privilegije u društvu. Sa nastajanjem novog društvenog poretka aristokratija nije mogla da postane većina dok je zadržavala svoje privilegije, kao što nije ni mogla da se odrekne svojih privilegija a da ne prestane da bude aristokratija. Nasuprot ovome, u Americi među čijim građanima na prelasku u prošli vek nije bilo dubljih i stalnijih protivnosti u interesima, demokratija je bila čvršća i postojanija. Tamo je svaka manjina mogla da računa s tim da postane većina.³¹

Kao i pisci *Federalističkih spisa* i mnogi raniji politički mislioci, Tokvil je smatrao da ne samo manjina već i većina može da vlada tiranski. „Šta je dakle većina posmatrana u celini – pisao je on – ako ne lice koje ima mišljenje a još češće interese protivne drugom licu koje se zove manjina? A ako dozvolite da jedan čovek koji ima svu vlast može tu vlast da zloupotrebi nasuprot svojim protivnicima, zašto ne biste to isto dozvolili i većini? Da li su ljudi promenili karakter time što su se udružili? Postavši jači, da li su postali i strpljiviji?“³²

U oblasti političkih ustanova tiranija većine, prema Tokvilu, najviše dolazi do izražaja u radu zakonodavnog tela. To je zbog toga što se zakonodavno telo bira neposredno i na srazmerno kratko vreme, tako da je podložno uticaju ne samo opštih ubeđenja već i svakodnevnih prohteva većine. Osim toga, skoro sav autoritet vlasti počiva u zakonodavnom telu. Jačajući autoritet onih vlasti koje su već po sebi jake, demokratija istovremeno slabi autoritet onih vlasti koje su po svojoj prirodi slabe. Ona lišava izvršnu vlast postojanosti i nezavisnosti i potčinjava je zakonodavčevim ćudima. Svemoć većine povećava nepostojanost zakonodavne vlasti. Česte promene u zakonodavnom telu dovode do brojnih promena zakona. Sve u svemu, dve najveće

³¹ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 258-259.

³² *Isto*, knj. I, str. 262.

opasnosti za demokratiju leže u potčinjavanju zakonodavca volji izbornog tela i u usredsređivanju sve vlasti u rukama zakonodavca.³³

Kao i Monteskje i pisci *Federalističkih spisa*, i Tokvil je smatrao da se tiranija većine u oblasti političkih ustanova može umeriti primenom načela podele vlasti. Nema na zemlji vlasti koja bi bila dostojna tolikog poštovanja ili čije bi pravo bilo toliko sveto da bi joj trebalo dopustiti da vlada nekontrolisano.³⁴ *Prirodnu* snagu većine treba, prema Tokvilu, *veštački* umanjiti, stvaranjem odgovarajućih političkih ustanova. To se može postići tako što će vlast u okviru države biti razbijena u više grana koje se suprotstavljaju jedne drugima i međusobno se ograničavaju, tako da jedna vlast zaustavlja drugu vlast. Proučavajući u *Demokratiji u Americi* američke političke ustanove, Tokvil je smatrao da vlast većine, oličenu u zakonodavnom telu, mogu najviše da ograniče snažna izvršna vlast i jako i samostalno sudstvo.

Društvena tiranija većine

Tokvilovo izučavanje tiranije većine u savremenom društvu ne završava se proučavanjem mogućnosti da većina u demokratskom poretku zloupotrebi vlast i ukazivanjem na sredstva koja tu zloupotrebu mogu sprečiti. Da se bavio samo ovom, *političkom* stranom tiranije većine, Tokvilov prilog socijalnoj i političkoj filozofiji bio bi neuporedivo skromniji. Tokvila daleko više, međutim, uznemirava *društvena* strana tiranije većine. Njegova razmatranja imaju značaj pre svega tamo gde ima u vidu tiraniju većine kao društvenu pojavu. Niko drugi do Džon Stjuart Mil, Tokvilov savremenik i prijatelj, priznao je da je Tokvilovo upravljanje pažnje na tiraniju većine u društvenom značenju bio jedan od prelomnih trenutaka u njegovom duhovnom razvoju i da je veoma uticao na njegov ogled *O slobodi*.³⁵

³³ *Isto*, knj. I, str. 158.

³⁴ *Isto*, knj. I, str. 263.

³⁵ Vidi John Stuart Mill, *Autobiography*, Oxford, Oxford University Press, 1969, str. 115-116.

Po tome što ispituje ne samo političku već i društvenu stranu tiranije većine, Tokvilovo delo se razlikuje od *Federalističkih spisa*. Hamilton i Medison hteli su da utvrde kako sprečiti da većina zloupotrebi prava i da prava manjine budu ograničena. Kako u demokratskom poretku zaštititi prava manjine ne dovodeći u pitanje vlast većine? U ovom značenju problem tiranije većine naročito se postavlja u društvima koja su tokom svoje istorije tako podeljena da skoro nemaju zajedničkih vrednosti i verovanja. Ovo je bio slučaj s revolucionarnom i postrevolucionarnom Francuskom, u kojoj se podela na jakobince i antijakobince u različitim oblicima stalno obnavljala. Kako sprečiti u ovakvim političkim režimima – u kojima je javno mnjenje u toj meri podvojeno da većina stalno dovodi u pitanje opravdanost delovanja manjine, a manjina osporava legitimnost vlasti većine – da dolazak na vlast jedne od dveju suprotstavljenih sila ne dovede do gušenja prava manjine? Koja oruđa dati u ruke manjini da zaštiti svoja prava, ne dovodeći u pitanje volju većine i efikasnost vlasti? Zato se u širem smislu može prihvatiti tvrđenje da tamo gde Tokvil govori o tiraniji većine kao političkoj pojavi, on više misli na Francusku nego na Ameriku.³⁶

U Americi u prvoj polovini 19. veka ovaj se problem za Tokvila postavljao drugojačije. U američkom društvu, koje je za razliku od francuskog bilo srazmerno homogeno, nije postojala bojazan od tiranije političke (brojčane) većine, već je „mogućnog tiranina“ činilo celo društvo. Drugim rečima, Tokvil nije imao na umu brojčanu ili političku većinu, već tiraniju demokratskog društva nad manjinama i pojedincem. Suštinu te pojave nije činila tiranija većine nad manjinom, koliko tiranija javnog mnjenja nad autonomijom pojedinca.

Osnov ove nove pojave je, po Tokvilu, u jednoj od odlika savremenog, demokratskog društva, u njegovom individualizmu.³⁷ Glavna društvena promena koju donosi širenje jednakosti u novom društvenom poretku jeste individualizam. Individualizam je posledica

³⁶ M. Horwitz, „Tocqueville and the Tyranny of the Majority“, *The Review of Politics*, 3, 1966, str. 293-307.

³⁷ Uz dalje izlaganje o individualizmu demokratskog društva vidi Jack Lively, *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*, Oxford, Clarendon Press, 1962, str. 71-85.

jednakosti ili čak, možda, i drugo lice ove pojave. Prema Tokvilu, dve su osnovne strane individualizma: vera u mogućnost i snagu pojedinačnog razuma, i načini mišljenja i ponašanja usmereni ka samo-me sebi, ka ličnim interesima. S jedne strane, dakle, individualizam dolazi do izražaja u slobodnom razmišljanju svakog pojedinca koje se suprotstavlja društvenim podelama, razlikama i autoritetu dogme, a s druge strane u težnji pojedinca da svekolika svoja razmišljanja i postupke upravi na samoga sebe. U prvom slučaju, individualizam znači izlaženje pojedinca iz društvenih okvira koji su ograničavali njegovo kretanje i misao u feudalnom društvu (iz okvira staleža, struka, teritorijalnih zajednica), rušenje hijerarhijskog ustrojstva srednjovekovlja, a u drugom znači zatvaranje pojedinca u sopstveni svet i vrednosti (pre svega materijalnog karaktera).

Dok se u feudalnom društvu pojedinac iznad svega osećao kao pripadnik određenog društvenog sloja, poziva ili porodice, sa raskidanjem veza koje odvajaju ove društvene grupe jedne od drugih i pod uticajem načela jednakosti pojedinac počinje sve više da posmatra sve oko sebe kroz prizmu sopstvenih interesa. U feudalnom društvu ljudi su bili nejednaki i pripadnici grupa koje su ih razdvajale. Ovo društvo stajalo je u znaku „kolektivnog individualizma“. U savremenom društvu središte svega je u svakom pojedincu, uzev za sebe. „Kolektivni“ individualizam zamenjen je „jediničnim“ individualizmom.

Uzdižući razum pojedinca, individualizam savremenog društva, prema Tokvilu, ruši verovanja (ne samo religijska). Ova verovanja, međutim, neophodna su i društvu i pojedincu. Ona im daju određenu postojanost, sigurnost i oslonac usred promena koje se zbivaju u njima i oko njih. Bez zajedničkih verovanja nijedno društvo ne može da opstane, jer bez njih nema ni zajedničkog delovanja. Zato i u savremenom društvu nezavisnost mišljenja pojedinca može biti manja ili veća, ali ne i neograničena. Ni u modernom demokratskom poretku društva ne postavlja se pitanje postojanja duhovnog autoriteta, već pitanje gde se on nalazi i koje su mu granice.³⁸

U feudalnom, hijerarhijski uređenom društvu nosioci duhovnog i moralnog autoriteta su pojedine društvene grupe. U demokratskom poretku, pojedinci ne priznaju više stare autoritete. Pojedinca ispu-

³⁸ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 16-17.

njava gordost što je jednak sa ostalima, ali upoređujući se sa drugim pripadnicima zajednice on u isto vreme doživljava osećaj slabosti i beznačajnosti. Ista pojava (jednakost) koja ga čini nezavisnim od drugih, čini ga i izdvojenim, nezaštićenim i slabim pred mnoštvom. Pojedinaac zato počinje da poklanja sve veću pažnju zajedničkom mišljenju. Broj sve više postaje glavni autoritet koji izaziva poštovanje. Javno mnjenje sve više zamenjuje stare dogme sveštenika i filozofa. Vera u javno mnjenje postaje vrsta religije, a većina je njen prorok.³⁹ Zato se i uticaj mnoštva ili većine na svest pojedinca ne može meriti ni sa čim sličnim u feudalnom društvu, „javno mnjenje ogromnom snagom vrši pritisak na svest svakog pojedinca; ono je obuhvata, usmerava i tlači.“⁴⁰

Poredak demokratije je zbog svega ovoga izgrađen na jednoj protivrečnosti. Stavljajući pojedinca u središte svega, demokratija na kraju ograničava njegovu nezavisnost i snagu. Pojedinaac je tako progutan u mnoštvu jednakih pojedinaca, on se „gubi u gomili“⁴¹, postajući i doslovno „čovek gomile“.⁴² Posle više od jednog veka otako je *Demokratija u Americi* objavljena, američki sociolog Dejvid Risman, nadahnut Tokvilovim delom, video je savremeno, razvijeno društvo Zapada kao „usamljenu gomilu“.⁴³

Baš zato što je većina u demokratskom društvu svemoćna, i položaj onih koji se sa njom ne slažu je bezizgledan. Oni su prepušteni osudi društva, a težina te osude ni sa čim se sličnim ne može porediti. Osuda je mnogo teža od one kojoj su pojedinci i grupe ljudi izvrgnuti u nedemokratskim režimima. Još pre Tokvila ovakvo poređenje je pravio Berk, pišući da su „pojedinci koji trpe stavljeni osudom društva u mnogo gori položaj od bilo koga drugog. Pod surovim vladarstvom blagotvorno saosećanje čovečanstva smiruje bol njihovih rana, a podrška naroda bodri ih u njihovoj plemenitoj postojanosti;

³⁹ John Stuart Mill, „M. De Tocqueville on Democracy in America“, *On Politics and Society*, Gerraint Williams ed., London, Fontana, 1976.

⁴⁰ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 267.

⁴¹ *Isto*, knj. II, str. 298.

⁴² Motiv „čoveka gomile“ snažno je dat u istoimenoj pripovetki Edgara Alana Poa. Vidi Edgar Alan Po, *Odaabrana dela*, Beograd, Nolit, 1973, str. 89-99.

⁴³ Dejvid Risman, *Usamljena gomila*, Beograd, Nolit, 1964.

oni koji su, međutim, podvrgnuti nepravdi mnoštva, lišeni su svake spoljne utehe. Čovečanstvo ih napušta, oni su nadvladani zaverom cele ljudske vrste.“⁴⁴

U aristokratskom (srednjovekovnom) društvu, prema Tokvilu, ima ljudi koji se odlikuju veličinom ili snagom. Ukoliko se takvi pojedinci sukobe sa mišljenjem većine, oni se povlače u sebe i u sebi samima nalaze dovoljno unutrašnje potpore i utehe. U demokratiji je obrnuto. Povoljan sud javnosti tu je neophodan kao vazduh koji udišemo, i živeti u sukobu sa mnoštvom isto je što i ne živeti.⁴⁵ Sve ovo utiče na postojanost javnog mnjenja. Oni koji su prvobitno odbacivali ovo mišljenje kao pogrešno polako mu se priklanjaju, a oni koji se i dalje ne slažu, skrivaju svoje nezadovoljstvo duboko u sebi, svesni bezizglednosti svakoga otpora. Tako savremeno društvo, u koje jednakost i potraga za materijalnim bogatstvom unose stalni nemir i promene, stiče svojevrсну postojanost, pa i nepokretnost, zahvaljujući delovanju javnog mnjenja.⁴⁶ Prema Tokvilu, u srednjovekovnom društvu ima više raznolikosti u ponašanjima, idejama i osećanjima nego u savremenom. I zato je, po njegovom sudu, američko društvo, kao tada najrazvijenije demokratsko društvo, bilo u isto vreme i uzburkano i monotono.⁴⁷

Ništa se ne može meriti sa snagom kojom sud javnog mnjenja pritiska pojedinca i manjinu u demokratskom poretku. Tiranija društvene većine jača je od tiranije političke većine. Da Tokvil daje prednost prvom obliku tiranije većine nad drugim vidi se iz primera sa kojim se susreo u političkom životu jedne od američkih država. Tamo su crnci, i pored toga što su imali pravo glasa, odustajali od učešća na izborima, plašeći se nasilja belaca. Zakon nije bio u stanju da održi svoj autoritet bez podrške većine. Tokvil se, pri tome, iščuđava nad činjenicom da većina, koja ima isključivo pravo da donese zakon, hoće još da uživa slobodu da mu se ili pokorava ili da tu pokornost uskrati.⁴⁸

⁴⁴ Burke, *Reflections on the Revolution in France*, str. 122.

⁴⁵ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 267.

⁴⁶ *Isto*, knj. II, str. 268.

⁴⁷ *Isto*, knj. II, str. 236-237.

⁴⁸ *Isto*, knj. I, str. 263-264.

Tiranija društvene većine nije samo jača od tiranije političke većine, već je, u izvesnom smislu, obuhvatnija od tiranije manjine. Većina može da tlači manjinu, jer ima materijalnu i moralnu moć; ona ne samo da utiče na ponašanje ljudi već često sprečava i samo delo i želju za delovanjem pojedinca. Nije otuda neobično što Tokvil piše da ne poznaje nijednu zemlju u kojoj ima manje nezavisnosti duha i slobode raspravljanja nego u Americi, a ona je, u njegovo vreme, primer najrazvijenijeg demokratskog društva.⁴⁹

Postoji jedno mesto u *Demokratiji u Americi* u kome je naročito slikovito izneto piščevo shvatanje društvene tiranije većine, tako da ga ovde valja navesti u celini:

„Većina obeležava mislima vrlo veliki krug. U tim granicama pisac je slobodan; ali teško njemu ako se drzne da ih prekorači. On ne treba da se plaši inkvizicije, ali je izložen različitim neprijatnostima i svakodnevnom proganjanju. Politička karijera mu je zatvorena, jer je uvredio jedinu silu koja može da mu je otvori. Sve mu se odriče, pa i sama slava. Pre nego što je obznanio svoje misli, verovao je da ima pristalica, a sada, pošto je svima pokazao šta misli, čini mu se da ih više nema; jer oni koji ga osuđuju, čine to javno, a oni koji misle slično njemu, a nisu smeli kao on, ćute i udaljavaju se. On ustupa, podleže svakodnevnom pritisku, i prestaje da govori kao da ga grize savest što je kazao istinu.

Lanci i dželatili bili su gruba oruđa kojima se nekada tiranija služila, ali u naše vreme civilizacija je usavršila i sâm despotizam za koji je izgledalo da nema više šta da nauči.

Vladari su materijalizovali nasilje; demokratske republike naše-ga doba učinile su ga isto tako umnim kao i ljudsku volju koju ono hoće da uguši. Pod neograničenom vladom jednoga, despotizam je grubo zlostavljao telo da bi došao do duše; a duša do koje njegovi udari nisu stizali uzdizala se slavno nad njim. Ali u demokratskim republikama, tiranija ne postupa tako; ona ostavlja telo po strani i ide pravo ka duši. Gospodar njima ne kaže: Ili ćete misliti kao ja ili ćete umreti, nego veli: Slobodni ste da ne mislite kao ja; vaš život, vaša dobra, sve vam ostaje, ali vi ste od danas stranci među nama. Vi ćete

⁴⁹ Isto, knj. I, str. 266.

zadržati svoja građanska prava, ali će vam ona postati uzaludna; jer ako budete zaželeli da vas vaši sugrađani izaberu, oni to neće učiniti; a ako budete zahtevali samo da vas poštuju, oni će vam i to odreći. Vi ćete ostati među ljudima, ali ćete izgubiti ljudska prava. Kada se budete približili ljudima, oni će bežati od vas kao od nečastivog; i sami oni koji veruju u vašu nevinost, ostaviće vas, jer bi inače drugi njih izbegavali. Budite spokojni, jer vam ostavljam život, ali će vam on biti gori od smrti.“⁵⁰

Na početku 20. veka Mojsej Ostrogorski će upotrebiti reči i izrazе slične Tokvilovima da bi upozorio na jedan od najvećih demokratskih poroka. Ispitujući funkcionisanje britanskog i američkog političkog sistema u svome radu *Demokratija i političke partije*, Ostrogorski je pisao: „Čovek koji ima hrabrosti da svoje mišljenje iskaže i brani, vrlo je redak u demokratiji; on treba da bude gotovo junak dana pa da izađe pred gomilu: ona je tako mnogobrojna i nametljiva; gde bi se on mogao ukloniti, od koga bi mogao tražiti zaštite, kada svako njoj pripada? Dokle god je bila reč samo o spoljnoj prinudi, koja je ugrožavala građanina u njegovoj ličnosti i imanju, svi su bili njegovi saveznici, nošeni k njemu apsolutnom jednakošću svojih interesa. Ali čim je reč o prinudi javnog mnjenja, ova se jednakost gubi u očima velike mase i pojedinac ostaje pred njom usamljen. Zato u javnom životu niko ne ide uzdignute glave: svako se šunja i vuče pored zida. U demokratiji nema nikoga ko bi mogao da kaže vladaru ono što su aragonski kortesi govorili svome kralju, pozdravljajući ga: 'Mi koji vredimo koliko i Ti.' Svi izjavljuju, među sobom se utrkujući, da su ponizne, vrlo ponizne sluge gomile.“⁵¹

Javno mnjenje većine postaje tako izvor duhovnog autoriteta. Osuda javnog mnjenja stavlja pojedinca u stanje potpune izdvojenosti ili nemoći. On počinje da sumnja ne samo u sopstvenu moć već i u pravo da misli drukčije od većine. Prilagodljivost više nije samo društvena nužnost, već postaje duboka unutrašnja potreba pojedinca. Moralni osećaj ustupa mesto prilagođavanju zahtevima društva.⁵²

⁵⁰ Isto, knj. I, str. 266-267.

⁵¹ Mojsej Ostrogorski, *Demokratija i političke partije*, Beograd, Štamparija Sv. Sava, 1921, str. 149-150.

⁵² Lively, *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*, str. 88.

Ovu potrebu za stalnim podešavanjem i prilagođavanjem svoga ponašanja ponašanju većine, koja u pojedincu sve više potiskuje i guši neka izvorna svojstva i menja njegovu prirodu, Tokvil je na jednom mestu označio kao udvorički duh. Kao što su glavne odlike ličnosti koje su na dvoru okružavale vladara bile osrednjost i preterana savitljivost i snishodljivost, tako se i u demokratskom poretku isti ovakav duh sve više rasprostire u društvu. Razlika je u tome što u demokratiji ovakav oblik svesti i ponašanja nije više vezan za jednu užu društvenu sredinu, već obuhvata celo društvo. U apsolutnim monarhijama udvorički duh okružava vladara kao nosioca suvereniteta, dok u političkom poretku u kome je suveren prisutan svuda, u režimu zasnovanom na načelu narodnog suvereniteta, udvorički duh prožima sve redove društva.⁵³

Pitanje društvene tiranije većine je i pitanje autonomije pojedinca i širenja konformizma u demokratskom društvu. Tokvil je s pravom istakao, da je vladavina većine (mase) značila istovremeno i više individualizma i manje individualnosti. Više individualizma, jer je ukidanje srednjovekovnih privilegija pružilo mogućnost napredovanja snažnim pojedincima. Manje individualnosti, jer žudnja za jednakošću vodi u konformizam, u stanja u kojima je uslov napredovanja prihvatanje merila prosečnosti.⁵⁴

Pišući o pojavi konformizma, neki savremeni sociolozi (osobito predstavnici kritičke teorije društva) izneli su da je autoritet u naše vreme izmenio svoj lik, da on nije ni nalik autoritetu kojim su se rukovodili ljudi u prethodna dva veka. Prema Erihu Fromu, u 18. i 19. veku postoje dve vrste autoriteta: racionalni i iracionalni. Obe vrste autoriteta ispoljavaju se javno. Tačno se zna ko zabranjuje odnosno naređuje. Autoritet u naše doba sasvim je drugojačiji: on nije više javan, već je nevidljiv, otuđen, bezličan. U savremenim demokratskim režimima autoritet crpe svoju snagu iz činjenice da je anonimn. Niko nije autoritet, već je to „nešto“. Ali kako možemo da ustanemo protiv nečega što izmiče već samoj moći našeg opažanja? Kako možemo da

⁵³ Tocqueville, *Voyages en Sicile et aux Etats-Unis*.

⁵⁴ Harold Laski, „Alexis de Tocqueville and Democracy“, u F. J. C. Hearnshaw, ed., *The Social and Political Ideas of Some Representative Thinkers of the Victorian Age*, London, Harrap, 1935, str. 104.

se pobunimo protiv nikoga?⁵⁵ Kao i Tokvil, i savremeni sociolozi misle da takav autoritet u demokratiji može da pritiskuje pojedinca i potisne njegovu ličnost, više nego prinuda u autoritarnim režimima. Na jednom mestu u svome *Zdravom društvu* From opisuje anonimni autoritet na način koji neodoljivo podseća na Tokvilovo zgražanje nad neslobodom pojedinca u demokratskom društvu. „Konformizam je“ – piše From – „mehanizam pomoću koga deluje anonimni autoritet. Ja moram da činim ono što svako čini, prema tome, moram da se saglasim, ne smem da budem drukčiji, ne smem da 'strčim'; moram da budem spreman i voljan da se menjam prema promenama standarda; ne smem da pitam da li sam u pravu ili nisam, već da li sam se prilagodio, da nisam nešto 'izuzetno', nešto različito. Jedino što je stalno u meni jeste baš ova spremnost za promenu. Niko nema moći nada mnom izuzev gomile, čiji sam deo i kojoj se potčinjavam.“⁵⁶

Sličnost između Tokvilovih i savremenih nalaza o delovanju konformizma u demokratskom društvu zahteva neka dalja objašnjenja. Kako je bilo moguće da u sasvim različitim društveno-istorijskim situacijama Tokvil i više savremenih sociologa dođu do podudarnih zaključaka? Ostanimo za sada na ukazivanju na to da se Tokvilova i neka današnja proučavanja bar u jednoj tački ukrštaju. Proučavanja masovnog društva i konformizma u naše vreme polaze od datog stanja stvari. Ona opisuju savremeno, razvijeno građansko društvo onakvo kakvo ono jeste. I kada sadrže u sebi kritiku toga društva i kada se dvoume nad njegovim mogućnostima, ona iznad svega nude sliku toga društva. Tokvilov postupak je drukčiji. U *Demokratiji u Americi* on nam pokazuje kako će demokratsko društvo izgledati. U vreme kada je demokratija bila još u začetku, Tokvil nas daleko više uvodi u svoja predviđanja, nego što nam daje stvarnu sliku demokratskog društva. Ta njegova predviđanja toliko su živa i uverljiva da je i sâm u pojedinim trenucima, kako izgleda, počinjao da veruje u njihovu stvarnost – da zamenjuje ono što će biti onim što jeste.

Tokvil se ne zadržava samo na opštem opisu tiranije javnog mnjenja, već se bavi i njenim posledicama. Predmet njegovog prou-

⁵⁵ Erich Fromm, *Zdravo društvo*, Beograd, Rad, 1963, str. 157-158.

⁵⁶ *Isto*, str. 158.

čavanja nisu samo promene koje tiranija javnog mnjenja izaziva u pojedincu već i društvene posledice ove pojave.

Prva posledica tiranije javnog mnjenja jeste preovlađivanje osrednjosti u društvenom i političkom životu. Širenje konformizma dovodi do toga da u prvi plan izbijaju pojedinci koje odlikuje baš odsustvo sposobnosti praćeno veštinom prilagođavanja i saglašavanja. Demokratiji ne samo da nedostaje snaga rasuđivanja koja je neophodna da se izaberu ljudi koji zaslužuju njeno poverenje već i želja da se to učini. Demokratske ustanove razvijaju osećanje zavisti u ljudima. Razbuđujući strast jednakosti, demokratske ustanove je nikada potpuno ne zadovoljavaju. Zbog toga narodu (većini) „sve što je ma u čemu uzvišeno nad njim izgleda kao smetnja njegovim željama, i nikakva uzvišenost nije toliko legitimna da mu ne umara oči.“⁵⁷

Dok su najgorljiviji branioci demokratije u Tokvilovo vreme proricali da će ona na vrh izbaciti najспособnije i najzaslužnije, jer je to u interesu naroda, Tokvil upozorava na nešto sasvim drugo. Neće demokratija izbaciti na svoje čelo najvrednije, već najprosečnije. Većina u demokratiji ne diskriminiše sposobne i nije nemarna prema njima. Ona im zavidi. Zbog svega ovog i interes za vršenje javnih poslova nije izuzetan. On ne donosi ni materijalne pogodnosti ni uticaj koji bi se mogao poželeti, pa čak ne jamči ni trajnost. Duh prosečnosti, koji je toliko tipičan za demokratiju, i posebno dolazi do izražaja u svetu politike, nagoni izuzetne pojedince da se klone politike kao poziva. Sposobnost, iskrenost i nezavisnost misli koji su obeležavali period Američke revolucije, sve više usahnjuju sa širenjem demokratije. U vreme revolucije, prema Tokvilu, izuzetne ličnosti pridružile su se svojevolumno pokretu, rasprostirući svoj sjaj na narod i ne pozajmljujući ga od njega. Javno mnjenje (većina) rukovalo se tada voljom pojedinaca, ne vršeći pritisak na njih. U novije vreme naročito je Rajt Mils, slično Tokvilu, na više upečatljivih primera skrenuo pažnju na duhovno i moralno zaostajanje i pad savremene političke elite u Americi u odnosu na prve tvorce američkog ustava i političkih ustanova.⁵⁸

⁵⁷ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 204.

⁵⁸ Vidi S. Rajt Mils, *Elita vlasti*, Beograd, Kultura, 1964.

Svoju ozbiljnu zabrinutost zbog iščezavanja istaknutih ljudi i dela i širenja prosečnosti, Tokvil je izneo na snažan način u eliptičnom obliku još u svojim zabeleškama sa putovanja po Americi: „Zašto dok se obrazovanost širi, izuzetni pojedinci postaju sve ređi? Zašto, u vreme kada su dostignuća svima pristupačna, veliki intelektualni talenti postaju ređi? Zašto, kada više nema nižih klasa, nema ni viših klasa? Zašto, kada znanje o tome kako treba upravljati stigne do masa, nema više velikih sposobnosti u upravljanju društvom? Amerika javno postavlja ova pitanja. Ali ko može da odgovori na njih?“⁵⁹

Posebno su vidne posledice tiranije javnog mnjenja na području kulture, zbog toga što ova oblast ljudskog duha zahteva izuzetne oblike delovanja i izuzetne pojedince. Tiranija javnog mnjenja ne samo da smanjuje broj ovakvih ljudi i dela, nego uopšte menja prirodu različitih oblika kulturnog stvaranja. Tu su posledice tiranije javnog mnjenja najpogubnije.⁶⁰

Dok je u aristokratskom društvu, prema Tokvilu, naučno saznanje imalo opštiji karakter, u savremenom demokratskom društvu sve manje ima naučnog istraživanja koje je samo sobom nadahnuto. Društvo i nauku više zanima praktična primena naučnih saznanja nego samo saznanje. U oblasti nauke sve se više ističu praktične i poslovne crte. Nemir i uzburkanost demokratskog društva, borba za sticanje moći i materijalnih dobitaka, sve više otežavaju predavanje smirenom razmišljanju koje je od tolikog značaja za razvoj teorije. Odsustvo vremena i mira, koji su toliko potrebni u nauci kao pozivu, utiče da u demokratskom poretku u oblasti nauke ima sve manje

⁵⁹ Tocqueville, *Voyages en Sicile et aux Etats-Unis*.

⁶⁰ Mada se slagao sa Tokvilom u oceni štetnosti preovlađivanja osrednjosti u društvenom životu i kulturi, Mil je smatrao da osrednjost u političkom životu sama po sebi ne mora uvek biti nešto rđavo. Tako je, prema Milu, Americi četrdesetih godina prošlog veka bio potreban srazmerno mali aparat vlasti, jer ta zemlja nije učestvovala u ratovima, nije imala složene međunarodne odnose i neprijatne susede, nije bila opterećena ostacima starog (aristokratskog) društva kojih bi se trebalo oslobađati, niti je imala veći broj siromašnih i neobrazovanih građana. U ovakvoj sredini tražile su se prosečne sposobnosti, i možda su Amerikanci na mudar način bili štedljivi kad se nisu obraćali izuzetnim pojedincima za nešto što su i prosečni političari bili u stanju da učine. Mill, „M. De Tocqueville on Democracy in America“, *On Politics and Society*, str. 211-213.

velikih duhova. Ipak, prema Tokvilu, ovo ne znači da nauka – spolja i kvantitativno posmatrano – zaostaje, da je sve slabija i nemoćnija. Ni govora o tome. U demokratskom društvu sve je više onih koji se naukom bave, a nauka sama, baš zbog svoje praktične usmerenosti, vrši sve veći uticaj na društvene odnose. Nekada rezultat pojedinačnih napora, nauka postaje sve više veliko zajedničko preduzeće. Njena moć je u stalnom porastu. Demokratsko društvo ne samo da ne dovodi u pitanje nauku, već podstiče njen rascvat. Premda je to, kako Tokvil piše, drukčiji vid nauke: „Dela često nisu savršena, ali su pokušaji nebrojeni; i mada su rezultati pojedinačnih napora po pravilu veoma mali, opšti rezultat je uvek vrlo veliki. Zato je pogrešna tvrdnja da su ljudi koji žive u demokratskim vremenima po prirodi nezainteresovani za nauku, književnost i umetnost; samo mora da se prizna da ih oni neguju na sebi svojstven način i unose u njih svoje vrline i mane.“⁶¹

Kao i nauka, i književnost odražava duh vremena. Kao i društvo, i ona je nagrizena demokratskim duhom. Tokvil ovde, kao i u drugim ocenama kulturne situacije demokratskog duštva, ima pre svega na umu stanje u Americi kao najrazvijenijem demokratskom društvu.⁶² Demokratija, po njegovom mišljenju, ne samo da usađuje interes za književnost u industrijsku klasu (buržoaziju) već unosi industrijski duh i u književnost. Većina ljudi zato na književnost gleda kao na industriju; pored nekoliko velikih pisaca koji krase književnost, preovlađuju sitni „trgovci idejama“. Broj književnih dela se umnožava i preovlađuju manje vredna dela. Pisci više obraćaju pažnju na brzinu pisanja nego na usavršavanje pojedinosti. Njihov je cilj da iznenade i uznemire strasti, a ne da općine ukus. Zbog svega ovoga u demokratskim vremenima javnost često postupa sa svojim piscima onako kao što su kraljevi postupali sa svojim dvoranima: ona ih plaća i prezire.⁶³

⁶¹ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 45.

⁶² Tokvilova ocena književnog stanja u Americi naročito je bila nepovoljna. Izuzevši klasična engleska dela, Amerikanci, prema njegovom sudu, nisu imali vrednijih pisaca i knjiga. Američka književnost nije tada prevazilazila nivo novinskog pisanja. Istini za volju treba reći da su se u Americi, u vreme kada je Tokvil izneo svoj sud, već javljali ili su se ubrzo pojavili pisci kao što su Po, Melvil, Hotorn, Emerson i Toro.

⁶³ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 60-66.

U nauci pripadnici demokratskog društva stavljaju praktično saznanje iznad teorijskog; u umetnosti korisno (praktično) stoji iznad lepog. Stavljajući korisno iznad lepog, demokratija zahteva da i lepo bude korisno. Neguju se oni oblici umetničkog izraza koji život čine lakšim, nasuprot onima koji ga ulepšavaju. Stari slikari (Rafael na primer) težili su, prema Tokvilu, da prevaziđu prirodu, stremeći ka nečem što je bolje od prirode. Oni su nastojali da od čoveka učine nešto što je više od njega. Slikari prizora iz Francuske revolucije (David i njegovi učenici) odlično su prikazali modele koje su imali pred sobom, ali su retko zamišljali nešto izvan njih.⁶⁴

Slično umetnosti uopšte, i pesništvo ima zadatak da stvarnost učini lepšom. Srednjovekovno društvo, prema Tokvilu, čini povoljnije tlo za razvoj poezije zbog svoga odnosa prema prošlosti. Izazivajući u ljudima odvratnost prema prošlosti i lišavajući pesništvo njegovog dotadašnjeg ambijenta, načelo jednakosti oduzima pesništvu i deo sadašnjosti. U nemogućnosti da u demokratskom društvu nađe stvaralačko nadahnuće u mnoštvu jednakih ljudi koji ga okružuju, pesnik se okreće prirodi; „pošto su sa vidika iščezli bogovi i heroji, pesnici su se bacili na posao da opišu bujice i planine“. Ali ova je (opisna) poezija za demokratska društva samo privremeno rešenje. Ukoliko je prošlost kao izvor pesništva izgubljena, ostaje nešto drugo dostojno pesničkog nadahnuća. To je budućnost. Ljudi u demokratskom društvu zaokupljeni su budućnošću. Pošto su svi ljudi jednaki i pojedinačno uzev beznačajni, narod će postati predmet poezije. Predmet pesništva u demokratiji treba da postane čovek, odnosno čovečanstvo uopšte uzev.⁶⁵

Tokvilova zamisao o društvenoj tiraniji većine ili o tiraniji javnog mnjenja imala je velikog odjeka. Ona je pre svega uticala na razmatranje Džona Stjuarta Mila.⁶⁶ Bio je to Mil koji je napisao najobimnije osvrtne na obe knjige *Demokratije u Americi* i koji je u svojoj *Autobio-*

⁶⁴ Isto, knj. II, str. 53-61.

⁶⁵ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 76-81.

⁶⁶ Prepiska između Mila i Tokvila objavljena je u Alexis de Tocqueville, *Oeuvres complètes. Correspondance anglaise: Correspondance d'Alexis de Tocqueville avec Henry Reeve et John Stuart Mill*, Paris, Gallimard, 1954, tom VI, knj. I.

grafiji izneo važnost Tokvilovog promišljanja problema društvene tiranije većine za dalji razvoj svojih pogleda. Značaj Tokvilove knjige, prema Milu, ne leži samo u tome što je u njoj istaknuta vrednost demokratije na snažniji način nego u rečima i delovanju njenih najodusevljenijih privrženika već i u tome što je Tokvil upozorio na opasnost koju sa sobom nosi razvoj demokratije, i to ne zato da bi se njen razvoj zaustavio (što je prema Tokvilu nemoguće), već da bi se podstreknule pozitivne nasuprot negativnim stranama demokratije.⁶⁷

Već na samom početku ogleđa *O slobodi* Mil je priznao da je nekada i sam smatrao da se problem slobode iscrpljuje u zaštiti podanika od tlačenja vlastodržaca.⁶⁸

Po Milu, nekada se polazilo od pretpostavke (izuzetak u ovom pogledu bila je demokratija u Grčkoj) da su oni koji vladaju nužno u neprijateljskom odnosu prema onima nad kojima vladaju. Ograničavanje vlasti u to vreme postizalo se na dva načina: priznavanjem određenih prava i sloboda društvu, odnosno pojedinim njegovim pripadnicima i, nešto kasnije, uslovljavanjem odluka vlasti pristankom određenih društvenih grupa. Sa uspostavljanjem demokratije u savremenom društvu, međutim, na upravljače i one kojima se upravlja ne gleda se više kao na suprotstavljene grupe. Umesto da budu njihovi protivnici, upravljači postaju predstavnici onih kojima upravljaju i njima su odgovorni. Savremeno shvatanje ide za tim da se upravljači poistovete sa narodom, da njihov interes i volja budu interes i volja naroda. Pošto nema potrebe da se narod štiti od svoje sopstvene volje, nema ni bojazni da bi on sâm sobom mogao tiranski da upravljati. Tako, prema Milu, stoje stvari posmatrane isključivo teorijski. U stvarnosti je problem predstavničke demokratije daleko zapleteniji. Sa širenjem demokratije sve više sazreva svest da su izrazi „samouprava“ i „vlada naroda nad samim sobom“ u sebi protivrečni, jer oni ne označavaju upravljanje svakoga samim sobom, već vladavinu najvećeg dela društva nad njegovim ostatkom. A tu se već, kao i kada je reč o drugim oblicima vlasti, pomalja mogućnost zloupotrebe

⁶⁷ Ima više radova o Tokvilovom uticaju na Mila, pa i preterivanja (u smislu prece-njivanja ili potcenjivanja) u oceni toga uticaja, o čemu ovde neće biti reči.

⁶⁸ Vidi John Stuart Mill, *Utilitarianism. On Liberty. Considerations on Representative Government*, London, Dent, 1972, str. 65-68.

i tiranije onih koji vlast imaju nad onima koji njome ne raspolažu. Tako je i Mil, slično piscima *Federalističkih spisa* i Tokvilu, došao do zaključka da, pošto je volja naroda samo volja većine, i narod (odnosno njegova većina) „može da teži da tlači jedan svoj deo; tako da su mere opreznosti neophodne protiv ove kao i protiv svake druge zloupotrebe vlasti.“⁶⁹

Pošto većina može da tlači manjinu isto onako kao što manjina može da tlači većinu, Mil je upozoravao i na razliku između tiranije većine i tiranije manjine. Kada celo društvo postane tiranin onda se i sredstva tlačjenja menjaju i razlikuju od onih koja primenjuju uže skupine pojedinaca. Postoje neke granice u kojima je opravdan uticaj kolektivnog mišljenja na delovanje i mišljenje pojedinca. Zato je isto tako važno obezbediti određeno područje autonomije pojedinca, kao što je neophodno osigurati društvo od tiranije manjine.

Baveći se tiranijom većine, Mil je, kao i Tokvil, uočio razliku između tiranije političke većine i tiranije javnog mnjenja. Kada je reč o prvoj, Mil je imao na umu i neke konkretne ustanove, kojima se ova pojava može onemogućiti. U svome delu *O predstavničkoj vladi* Mil je naročito isticao da srazmerno predstavljanje smanjuje mogućnost tiranije političke (brojčane) većine, obezbeđujući da i manjine srazmerno svojoj stvarnoj snazi budu predstavljene u parlamentu. Na ovaj način parlament bi predstavljao verniji odraz društva, a ne iskripljenu sliku, prema kojoj su stvarni izborni rezultati manjine (u razmerama celog društva) znatno umanjeni u parlamentu (s obzirom na broj poslaničkih mesta).⁷⁰

Mada je pisao o političkoj tiraniji većine, Mil je zapazio da je važniji i daleko složeniji problem, koji sa sobom nosi nastupanje demokratije, pitanje društvene tiranije većine, „tiranije vladajućeg mišljenja i raspoloženja“⁷¹. Kao i Tokvil, i Mil je podvlačio da ono što je najtežobnije u društvenoj tiraniji većine jeste da se radi o duhovnoj tiraniji; to je „tiranija ne nad telom već nad duhom“⁷².

⁶⁹ Mill, *On Liberty*, str. 68.

⁷⁰ Mill, *Considerations on Representative Government*, str. 256-275.

⁷¹ Mill, *On Liberty*, str. 68.

⁷² Mill, „M. De Tocqueville on Democracy in America“, *On Politics and Society*, str. 216.

Mišljenje većine u demokratiji sve je postojanije i manje podložno promeni (Mil govori ovde o „despotizmu običaja“), a time su ljudi sve više izloženi opasnosti gubljenja moralne hrabrosti i ponosa, koji čine glavne odlike autonomije pojedinca. Ono što izaziva zabrinutost jeste preterana spremnost na potčinjavanje i pokornost, kao i to što sa razvojem demokratije mišljenje postaje sve ukorenjenije, teže promenljivo. Mil je posebno bio zabrinut zbog širenja osrednjosti. Njegove reči zvuče na mah kao daleki odjek Tokvilovih strahovanja: „Opšta težnja širom sveta sastoji se u tome da prosečnost postaje uzlazna sila čovečanstva. U drevnim vremenima, u srednjem veku, i sve manje i manje tokom dugog prelaza od srednjeg veka do danas, bio je to pojedinac koji je sâm po sebi predstavljao moć; a ako je bio izuzetno sposoban ili se nalazio na istaknutom društvenom položaju, njegova moć bila je znatna. Danas su pojedinci izgubljeni u gomili. Reći u politici da javno mnjenje vlada svetom postalo je obična stvar. Jedina snaga dostojna toga imena danas jeste moć masâ i moć državâ, sve dok su one sredstva za ostvarivanje želja i težnji masâ.⁷³ Na stvaranje javnog mnjenja ne vrši skoro nikakav uticaj mišljenje izuzetnih pojedinaca ili mišljenje izneto u knjigama; mnjenje masâ stvaraju ljudi njima nalik, koji im govore posredstvom štampe pod pritiskom potreba datog trenutka.

Tako se, na kraju, i za Mila, kao i za Tokvila, suština problema tiranije javnog mnjenja sastoji u tome da se što više otkloni ili umanjí odmazda većine društva nad manjinom i pojedincima koji misle drugačije. Javno mnjenje ne treba da bude ono što nije. Ono mora ostati vladajuća sila u demokratiji. Ali baš radi stvaranja najboljeg javnog mnjenja mora biti zajamčena velika društvena podrška mišljenjima i raspoloženjima koja su različita od onih što ih ima većina.

Društvena tiranija većine i svemoć države

Tokvilovo razmatranje problema društvene tiranije većine ne završava se nabrojanim oblicima ispoljavanja ove pojave i njenim

⁷³ Mill, *On Liberty*, str. 123.

glavnim posledicama u društveno-političkom i kulturnom životu demokratije. Demokratija rađa još jednu pojavu koja je dovodi u pitanje – svemoć države. Na osnovu nekih mesta u Tokvilovom delu mogao bi se čak izvesti zaključak da se radi o dve strane jedne iste pojave ili, bar, da su tiranija javnog mnjenja i svemoć države dve pojave tesno povezane zajedničkim korenima.⁷⁴ Nešto kasnije pokazaćemo da je ovakvo objašnjenje i stavljanje u određeni odnos tiranije javnog mnjenja i onoga što danas često nazivamo birokratizacijom društvenog života stavljalno u nedoumicu mnoge tumače Tokvilovog dela, pa je dovelo i do njegovih različitih tumačenja. Pre toga pogledajmo kako Tokvil objašnjava pojavu svemoći države.⁷⁵

Izjednačavanje društvenih uslova i umanjivanje društvenih razlika istovremeno je učinilo pojedince jednakim i slabim u odnosu na društvo, a posebno na javno mnjenje. Čineći pojedince jednakim i slabim, a društvo jakim, demokratija navodi pojedince na zaključak da je vlast koja predstavlja društvo prosvećenija i mudrija od ma kog pojedinca, te da zato ona ima ne samo pravo već i dužnost da upravlja pojedincima. Tokvil doslovce kaže da je pravo i dužnost države da „uzme svakog pojedinca za ruku i vodi ga“⁷⁶.

Pokazali smo već kako je Tokvil društvenu tiraniju većine, pojavu svojstvenu demokratskom uređenju društva, objašnjavao širenjem jednakosti – glavnim načelom demokratije. Isto tako, centralizacija vlasti i podređivanje pojedinca rastu u srazmeri sa širenjem jednakosti. Da bi se vlast centralizovala, pre svega je potrebno da građani - žude za jednakošću. Centralna vlast je već po svojoj prirodi naklonjena jednakosti i podstiče je, jer jednakost izvanredno olakšava, širi i osigurava uticaj centralne vlasti.⁷⁷

Izgleda, veli Tokvil, da se u vreme demokratije odvijaju dve revolucije: jedna stalno slabi vlast, druga je jača. Ruše se i ograničavaju

⁷⁴ Ima mišljenja da je Tokvilovo proučavanje svemoći države još važnije i originalnije od njegovih razmatranja o tiraniji javnog mnjenja. Vidi Jirgen Habermas, *Javno mjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Beograd, Kultura, 1969, str. 173-174.

⁷⁵ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 293-339.

⁷⁶ *Isto*, knj. II, str. 298.

⁷⁷ *Isto*, knj. II, str. 302-309.

najjače vladarske dinastije, ukidaju se staleške razlike i vekovne privilegije; a u isto vreme neprekidno rastu prerogativi vrhovne vlasti. Onaj isti narod, koji je uzdrmao i srušio vladajući poredak stvari, ponizno se priklanja pred najsitnijim činovnikom. Dve revolucije, o kojima Tokvil govori, uzajamno su povezane svojim zajedničkim poreklom i, mada idu različitim smerovima, vode istim ishodima. Staro aristokratsko društvo zasnivalo se na načelu nejednakosti i privilegija. Da bi postali jednaki, ljudi su morali da budu slobodni. Ali u meri u kojoj se jednakost sve više širila u savremenom društvu uz pomoć slobode, samu slobodu bilo je sve teže održati. Rušeći staru državnu vlast, narod popušta pred novom vlašću koju je sam stvorio. Ta nova vlast postaje ne samo sve jača već i sve brojnija; u meri u kojoj se uvećava centralna vlast raste broj javnih službenika koji tu vlast vrše.

Centralizacija vlasti ipak nije podjednaka u svim demokratskim društvima. Ona zavisi od odnosa između jednakosti i slobode u pojedinim društvima. U Americi sloboda je starija, a jednakost srazmerno novija pojava. Prvi doseljenici na obale Amerike već su bili naučili da učestvuju u javnim poslovima, poznavali su načela vladavine prava, sudske garantije, slobodu govora i štampe, lične slobode. Drugojačije je bilo u Evropi, a posebno u Francuskoj. Tu je jednakost prethodila slobodi, a pobornici jednakosti bili su apsolutni vladari. Narod se tu navikao na jednakost (u smislu ukidanja staleških privilegija i jačanja vladaočeve vlasti) znatno pre nego što je ideja slobode doprla do njegove svesti.

Isto tako, centralizacija vlasti u demokratiji ne zavisi samo od redosleda pojave i međusobnih odnosa jednakosti i slobode već i od načina na koji se jednakost uvodi. Tamo gde se ona uvodi revolucionarnim merama vlast je jača i više centralizovana. Napoleon, smatra Tokvil, ne zaslužuje ni osudu ni pohvalu zato što je u svojim rukama usredsredio celokupnu vrhovnu vlast, jer je posle nestanka određenih društvenih staleža sva njihova vlast prešla na državu. U Americi, gde narod nije prošao kroz revoluciju i od početka je sâm upravljao, nije ni bilo potrebno da se u toj meri poziva na državu kao na čuvara slobode.

To što su pojedinci u demokratiji nezavisni ispunjava ih samopouzdanjem i gordošću. To što su oni istovremeno slabi primorava ih

da pomoć ne očekuju od sebi ravnih (i takođe slabih) ostalih pojedina-
naca, već od države. Njihove želje i slabost stalno ih podsećaju na dr-
žavnu vlast, u kojoj oni na kraju vide lek za sopstvenu nemoć. Sama
činjenica da demokratski narodi priznaju i mrze privilegije pomaže
usredsređivanju svekolike vlasti u rukama države. Tokvil je isto tako
zapazio da se u demokratskim društvima pojedinci malo interesuju
za javne stvari i da ih lako prepuštaju jedinom vidljivom i trajnom
predstavniku celoga društva – državi. U meri u kojoj interes za javne
stvari i političko učestvovanje slabi u demokratskim društvima, jača
ljubav prema javnom miru. Ova strast prirodno čini ljude sklonim da
svoja prava sve više ustupaju središnjoj vlasti. Strah od uznemirava-
nja i potreba za blagostanjem neosetno navode narod da povećava
funkcije središnje vlasti kao jedine vlasti za koju se pokazuje da je
dovoljno jaka, obrazovana i sigurna da ih zaštititi od anarhije.

Dok je u srednjovekovnom društvu bilo više središta koja su de-
lila vlast između sebe (porodice, staleži, cehovi) i sa državom, u sa-
vremenom demokratskom društvu vlast države je neograničena. Kao
i Monteskje⁷⁸ pre njega, i Tokvil iznosi da je u srednjovekovnom
društvu postojalo više društvenih snaga koje su se nalazile između
pojedince i države, i štatile ga u odnosu na državu; u savremenom
društvu ovakve snage, odnosno „drugostepene vlasti“ (*pouvoirs se-
condaires*) ne postoje. U savremenom društvu prevladuje shvatanje
o jednoj središnjoj vlasti, koja neposredno upravlja celom zajedni-
com. U srednjovekovnom društvu država uspostavlja odnos sa druš-
tvom preko niza društvenih grupa i organizacija kojima pojedinci
pripadaju; u savremenom društvu ona upravlja mnoštvom među
sobom jednakih pojedinaca.

Sve revolucije i kontrarevolucije u Evropi krajem 18. i počet-
kom 19. veka bile su, prema Tokvilu, u jednome slične. One su razo-
rile i uzdrmale drugostepene vlasti. Pri tome, sva prava i privilegije
koje su iščupane iz ruku staleža, cehova, porodica i pojedinaca, nisu
poslužila da se uspostave nove drugostepene vlasti na demokratskoj
osnovi, već su usredsređene u rukama centralne vlasti. Država je ta

⁷⁸ Vidi Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, Paris, Gallimard, 1970, knj. II, gl. IV, str.
55-58.

koja zadobija sve veću i veću kontrolu nad građanima i sve isključiviju vlast upravljanja u najsitnijim pojedinostima njihovog života.

Uništavanjem sekundarnih vlasti i uzdizanjem države, rasprostranjem materijalističke i individualističke usmerenosti u društvenom životu, demokratija guši i duh zajedništva u društvenom životu. U 19. veku sa slabljenjem ideje o ugovoru jača ideja zajednice. Ova ideja, o kakvom god da se obliku zajednice radilo (stvarnoj ili imaginarnoj, tradicionalnoj ili izgrađenoj zajednici), počela je da se poklapa sa predstavom o dobrom društvu. Njome su legitimisani različiti oblici društvenih veza i udruživanja.⁷⁹ Kidajući stare društvene veze, država je ta koja treba da ih nadomesti. Ona, međutim, nema ničeg istorodnog sa zajednicom. Ona je, kako je pisao Marks u *Nemačkoj ideologiji*, surogat zajednice ili prividna zajednica.⁸⁰ Prema Dirke-mu, politička država je nadživela Francusku revoluciju kao usamljeni činilac kolektivne organizovanosti. Pravi društveni poredak je iščezao i država se javlja samo kao kolektivno organizovana aktivnost društvenog karaktera.⁸¹

Iz shvatanja o jedinstvenoj i središnjoj vlasti države, koje je prevagnulo u demokratsko doba, proizlazi i shvatanje o jednoobraznom zakonodavstvu. Pošto je svaki pojedinac svestan toga da se veoma malo razlikuje od ostalih, on smatra da ista pravna pravila moraju da budu primenljiva na sve. Dok su u srednjem veku za različite staleže važili različiti propisi, u demokratskom društvu za sve pojedince važe ista pravila, svi su „jednaki pred zakonom“.

U aristokratskom, srednjovekovnom društvu vrhovna vlast zadovoljavala se upravljanjem i nadzorom nad zajednicom u onome što se ticalo opštih interesa; u pogledu svega drugog pojedinci su bili slobodni. Vlast je imala nemaran odnos prema ličnim nedaćama i patnjama pojedinaca, ne pitajući se uopšte u kojoj meri one mogu da utiču na postojanost i razvoj jedne zajednice. Demokratska društva krenula su drugim pravcem. Država se u demokratskom poretku ne zadovo-

⁷⁹ Vidi Robert Nisbet, *The Quest for Community*, New York, Oxford University Press, 1953 i *The Sociological Tradition*, New York, Basic Books, 1966, str. 47-106.

⁸⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, *Rani radovi*, Zagreb, Naprijed, 1961, str. 398.

⁸¹ Émile Durkheim, *Le Suicide*, Paris, Alcan, 1897, str. 449. Navedeno prema: From, *Zdravo društvo*, str. 211-212.

ljava da narodom upravlja kolektivno; ona se oseća pozvanom i da uđe u lični život i probleme svojih građana. Upravljavajući, država nastoji da građane obrazuje u različitim trenucima njihovog života i da osigura njihovu sreću bez obzira na njihov pristanak. Jedna od glavnih parola u Hakslijeom *Vrlom novom svetu* biće da je svako srećan, jer ljudi dobijaju ono što žele i nikad ne žele ono što ne mogu dobiti.

Prema Tokvilu, pak, vlast u demokratiji postaje sve više centralizovana, obuzeta pojedinostima i inkvizitorska.⁸² Stavljajući svakog pojedinca pod svoje okrilje i oblikujući ga po svojoj volji, vlast se rasprostire nad celom zajednicom. Ona nad društvom širi mrežu jednoobraznih, složenih i do tančina razrađenih pravila iz kojih izuzetni pojedinci nisu u stanju da se iščupaju i oslobode. Državna vlast u ovom pogledu deluje kao tiranija javnog mnjenja. Ne prisiljavajući ljude da deluju, država ih stalno sprečava da deluju. Ona samu čovekovu volju razmekšava, savija je i njome upravlja. Takva vlast kao mora pritiska društvo „sve dok narod nije sveden na ništa više od stada plašljivih i vrednih životinja, čiji je pastir država.“⁸³

Kako je bilo moguće da čovek u doba demokratije tako nisko padne? I na osnovu čega se još savremeno društvo, sa slikom kakva je ovde data, može nazvati demokratskim? Tokvil nudi sledeće objašnjenje: Čovek u demokratskom poretku u osnovi je protivrečan. Njega istovremeno raspinju dve različite težnje: on želi da bude vođen i da ostane slobodan. I jedna i druga težnja proizvod su onoga što je svojstveno savremenom društvu – jednakosti. Jednaki među sobom, pojedinci su svesni svoje slobode i ponosni su na nju. Jednaki među sobom i svesni svoje nemoći u odnosu na ostale pojedince i društvo, oni stavljaju svoju sudbinu u ruke starateljskoj vlasti, koju su sami odabrali. Čak i kada se gnušaju onih koji tu vlast vrše, oni tu vlast podupiru.⁸⁴ Tako nastaje nov tip političkog poretka koji u sebi obnavlja protivrečnost čoveka demokratskog vremena. Kao što se u ljudskoj prirodi bude dve suprotstavljene težnje, tako se i društvo temelji na dvama protivrečnim načelima: na načelu narodnog suvereniteta i na načelu centralizacije.

⁸² Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 313.

⁸³ *Isto*, knj. II, str. 324-325.

⁸⁴ *Isto*, knj. II, str. 302.

Poznata je Rusoova žestoka kritika predstavničke demokratije i njegova misao da je engleski narod slobodan samo za vreme izbora članova parlamenta, da bi odmah po njihovom izboru pao u ropstvo.⁸⁵ U *Demokratiji u Americi* nailazimo na jedno mesto koje veoma podseća na Rusoa. U demokratiji, piše Tokvil, ljudi se oslobađaju svoje zavisnosti toliko dugo koliko im je potrebno da izaberu gospodara, a tada ponovo padaju u zavisnost. Ukoliko se podsetimo Tokvilovog stava da savremena demokratija može biti samo predstavnička, onda još više padaju u oči njegove zamerke na račun predstavljanja. Omoгуujući pojedincima da povremeno sudeluju u odlučivanju u važnijim stvarima, demokratija ih potiskuje u manjim i ličnijim pitanjima. Ono što je naročito opasno jeste zarobiti ljude u malim pojedinostima, razdeocima njihovih života. A to je baš ono što država-pastir čini. Poslušnost koja se povremeno ispoljava u velikim stvarima nije ni približno tako opasna kao poslušnost u malim stvarima. Da li će čovek, čiji život do najsitnijih tančina određuje i uređuje država, biti u stanju da se uzdigne i svesno i samostalno izabere svoje upravljače? Da li on to uopšte može? Tokvil odgovara: „Uzalud zaduđujete te iste građane, koje ste učinili toliko zavisnim od centralne vlasti, da s vremena na vreme izaberu predstavnike vlasti; to toliko važno, ali tako kratko i retko obavljanje slobodnog izbora, neće ih sprečiti da postepeno gube sposobnost mišljenja, osećanja i delanja i tako malo po malo padnu ispod nivoa ljudskosti.“⁸⁶ Tako je snaga države u demokratskom poretку nešto što se ne može ni sa čim sličnim porediti. Ni u jednom ranijem obliku političkog uređenja nije država bila u stanju da upravlja isključivo preko svojih organa, bez pomoći međuvlasti. Niti je mogla sistemom jednoobraznih pravila da obuhvati sve svoje podanike i da podrobno reguliše i njihov lični život. Društvena nejednakost, nedostatak odgovarajućih obaveštenja i nesavršenost administrativnog sistema onemogućavali su u prošlosti ovakav način upravljanja. Čak i kada je Rimska imperija bila u zenitu svoje moći, pokoreni narodi sačuvali su svoje običaje i njihovim područjima upravljalo se odvojeno, a ne isključivo iz jednog središta. Ma koliko

⁸⁵ Žan-žak Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd, Prosveta, 1949, knj. III, gl. XV, str. 74.

⁸⁶ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 326.

bila velika i beskompromisna, a u pojedinim razdobljima samovoljna i surova, vlast rimskih vladara bila je ograničena, ili je, tačnije rečeno, takav bio njen opseg; odnoseći se na nekoliko predmeta, ta vlast je zanemarivala ostale.

Mogućnosti tlačenja koje su sadržane u vlasti savremene države u demokratiji nešto su sasvim novo, bez presedana u dosadašnjoj istoriji. Ovako, po Tokvilu, izgleda ta slika države koja se kao neman nadvila nad savremenim društvom:

„Zamišljam u kojim bi novim vidovima despotizam mogao da se pojavi u svetu: vidim jednu nebrojenu masu sličnih i jednakih ljudi koji su bez prestanka okrenuti sami sebi da bi sebi priuštili mala i niska zadovoljstva kojima ispunjavaju dušu. Svakome od njih posebno uzev tuđa je sudbina ostalih: njegova deca i prijatelji za njega su cela ljudska vrsta, a što se tiče njegovih sugrađana, mada je okružen njima, on ih ne vidi, on ih dotiče ne osećajući ih nimalo; postoji samo on za sebe, i ukoliko još uvek ima porodicu, najmanje što se može reći jeste da je bez otadžbine.

Iznad pojedinaca uzdiže se neograničena i starateljska vlast čiji je jedini zadatak da omogući njihovo zadovoljstvo i bdi nad njihovom sudbinom. Ta vlast je apsolutna, detaljna, pravična, brižna i blaga. Bila bi slična očinskoj vlasti da, kao ova, teži da pripremi ljude za zrelo doba; naprotiv, ona nastoji da ih zavek zadrži u detinjstvu; ona želi da se građani zabavljaju kako ni na šta drugo osim na zadovoljstva ne bi pomišljali. Ta vlast drage volje radi na sreći svojih građana, ali želi pri tome da bude njihov jedini zastupnik i sudija; ona se stara o njihovoj sigurnosti, zadovoljava njihove potrebe, pruža im zadovoljstva, vodi računa o njihovim brigama, upravlja njihovim poslovima, uređuje nasleđivanje i raspodeljuje nasledstva, ne bi li ih u potpunosti lišila nemira razmišljanja i tegobe življenja.“⁸⁷

Razmatranje mesta i uloge države koje daje Tokvil nagoveštava Veberovo proučavanje racionalizacije i birokratizacije društvenog - života i sumorne vizije koje izviru iz Kafkinog dela. Ipak, ni opšti utisak koji ostavlja *Demokratija u Americi*, ni poslednje stranice ovoga dela, nisu pesimističke. U poslednjem poglavlju *Demokratije u*

⁸⁷ Isto, knj. II, str. 324.

Americi Tokvil piše da niko sa sigurnošću ne može tvrditi da je novi svet bolji od staroga, već samo da je drukčiji.⁸⁸ Poređenja koja on pravi između aristokratskog i demokratskog poretka u nekim stvarima stavljaju demokratiju iznad društvenog poretka koji iščezava:

„Dobro i zlo prilično se podjednako raspodeljuju u svetu. Velika bogatstva nestaju; broj malih bogatstava raste; želje i uživanja se povećavaju, nema više izvanrednog blagostanja niti nesavladive bede. Ambicija je sveopšte osećanje; malo je velikih ambicija. Svaki pojedinac je usamljen i slab; društvo je živo, vidovito i snažno; pojedinci se bave malim stvarima, a država velikim.

Duše nisu snažne ali su običaji i ljudski zakoni blagi. Ako se nailazi na malo odanosti, uzvišenih, sjajnih i čistih vrlina, zato su običaji valjani, nasilje je retko, a surovost gotovo nepoznata. Život ljudi postaje duži i njihova svojina sigurnija. Život nije suviše lep ali je ugodan i miran. Malo je veoma otmenih i veoma prostih uživanja, malo je uljudnosti u ophođenju i malo grubosti u ukusima. Ne nailazi se često na veoma učene ljude niti na veoma neznačajku svetinu. Genijalnost je postala retka, a znanje rasprostranjenije. Ljudski duh se razvija malim naporima u kojima sudeluju svi ljudi, a ne moćnim podsticajem nekolicine među njima. Manje je savršenosti, a više rezultata u delima. Sve veze rase, klase, domovine slabe; velika veza čovečanstva jača...

Gotovo sve krajnosti se ublažuju i otupljuju; gotovo sva istaknuta mesta se potiru, da ustupe mesto nečem osrednjem, koje je istovremeno i manje visoko i manje nisko, manje sjajno, ali i manje sumorno od onoga što je do sada bilo.“⁸⁹

Poslednje stranice *Demokratije u Americi* odišu žalom za vrednostima i ustanovama starog društvenog poretka, ali takođe iznose na svetlo dana ne samo neminovnost demokratije, već i njene vrline: „Stanje jednakosti možda je manje uzvišeno, ali je pravednije, i u njegovoj pravednosti sadržana je njegova veličina i lepota.“⁹⁰ O pravednosti demokratije može se govoriti samo u onim demokratskim društvima u kojima se jednakost ostvaruje u savezu sa slobodom.

⁸⁸ *Isto*, knj. II, str. 338.

⁸⁹ *Isto*, knj. II, str. 336-337.

⁹⁰ *Isto*, knj. II, str. 338.

Značaj Tokvilovog proučavanja tiranije većine

Razmatranje Tokvilovog shvatanja tiranije većine povlači, kao što je u više navrata izneto, razlikovanje između političkog i društvenog značenja ove pojave. Prvom, političkom tiranijom većine, Tokvil je bio manje zaokupljen nego drugom, društvenom tiranijom većine, odnosno tiranijom javnog mnjenja.⁹¹ Razvoj savremenog društva pokazao je da su mesto i uticaj prve pojave manji od mesta i uticaja druge. Ipak, u pokušaju da se grupišu i navedu glavne prednosti i nedostaci Tokvilovog tumačenja tiranije većine u demokratskom poretku ne mogu se zaobići ni ocene koje se odnose na njegovo ispitivanje političke tiranije većine.

Shvatanja o političkoj tiraniji većine, pa i Tokvilovo, kako danas izgleda, imaju više mana. Kada je pisao o tiraniji političke većine u demokratiji, Tokvil je pošao od pretpostavke da je postojeća demokratija poredak u kome vlada većina, ako ne neposredno, a ono makar posredno. Dalji razvoj u proučavanju demokratije pokazao je da u njoj narod ne vlada ni posredno. Ono što daje osnovni ton savremenoj demokratiji jeste takmičenje više političkih manjina za glasove većine. Za razliku od autoritarnih režima ona nije vladavina manjine, ali nije ni vladavina većine. Karl Manhajm i Jozef Šumpeter su u društvenoj nauci prvi i najjasnije ukazali na ovu crtu građanske demokratije.⁹² Kasnije je ova zamisao dodatno razvijana i iskustveno proveravana u okviru jednog shvatanja koje je postajalo vladajuće u političkoj nauci Zapada. Ovom se shvatanju, tzv. teoriji demokratskog elitizma, prebacuje da svojstva savremene demokratije brka sa prirodom demokratije uopšte.⁹³ Ne može se, međutim, poreći da je

⁹¹ Pri tome, mora se istaći, Tokvil nije uvek sasvim razlikovao prvi od drugog oblika tiranije većine. Baveći se tiranijom javnog mnjenja, on se često vraćao na problem političkih većina, mešajući ove dve pojave, i nudeći za sprečavanje tiranije većine neka sredstva (bolju organizaciju vlasti) kojima se jedino svemoć političkih većina možda može obuzdati. Na ovo je veoma jasno skrenuo pažnju Ostrogorški, *Demokratija i političke partije*, str. 152-153.

⁹² Vidi naročito Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture*, London, Routledge and Kegan Paul, 1956, i Jozef Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, Kultura, 1960.

⁹³ Jedan od najboljih kritičkih osvrti na ovo shvatanje iznet je u knjizi Peter Bacrach, *The Theory of Democratic Elitism*, London, University of London Press, 1969.

baš ovo shvatanje mnogo učinilo na razobličavanju stvarnosti savremene demokratije.

Rušeći mit o tome da u demokratiji vlada većina, predstavnici ovoga gledanja u političkoj misli doveli su u pitanje još jedan mit – mit o mogućnosti tiranije većine. Ako je vladavina većine mit, onda je i tiranija većine mit. Ako većina ne može da vlada, onda ona ne može biti ni tiranska. Svi oni koji su krajem 18. i početkom 19. veka pisali o tiraniji većine, pa i Tokvil, grešili su utoliko što se u demokratiji uopšte ne postavlja pitanje da li će većina nametnuti svoju volju manjini, već u kojoj meri različite manjine jedna drugu ograničavaju uz veću ili manju zainteresovanost većine. Prema Robertu Dalu, „donošenje državnih odluka nije veličanstveno nastupanje velikih većina ujedinjenih oko nekih osnovnih političkih načela. Naprotiv, to je stalno umirivanje srazmerno malih grupa. I onda kada sabrane u vreme izbora ove grupe zaista čine većinu, ne bi trebalo tumačiti ovu većinu kao nešto više od aritmetičkog izraza... Brojčana većina nije u stanju da preuzme bilo kakvu usklađenu delatnost. Različiti delovi brojčane većine jedini raspolažu sredstvima delovanja.“⁹⁴

Sve u svemu, Tokvilova bojazan od tiranije političke većine posmatrana iz ugla savremene političke misli i iskustva sve je manje osnovana. U ovoj oblasti, razmatranja u *Demokratiji u Americi* i *Federalističkim spisima* zanimljivija su u meri u kojoj se bave različitim političkim i pravnim ustanovama kao sredstvima koja treba da spreče da jedna grupa nametne svoju volju drugoj. Načelo podele vlasti i sredstva za njegovo ostvarivanje značajni su utoliko što jamče određena prava grupama, a ne zato što brane manjinu od tiranije većine. Tokvilovo bavljenje problemom podele vlasti manje je originalno i ono ide za onim idejama čiji su tvorci Lok i Monteskje, odnosno krajem 18. veka Hamilton i Medison u Americi. U ovoj oblasti baš su se neka Tokvilova predviđanja (na primer o slabosti izvršne vlasti u Americi) pokazala netačnima, što je navelo neke tumače Tokvilovog dela, koji nisu proniknuli u njegove najdublje poruke, da umanje značaj *Demokratije u Americi*. U red ovakvih

⁹⁴ Robert Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, The University of Chicago Press, 1964, str. 146.

prilaza Tokvilovom delu ide i poznati Brajsov rad o predviđanjima Hamiltona i Tokvila.⁹⁵

* * *

Snaga Tokvilove misli nije danas, dakle, u analizi tiranije političke većine, već u izučavanju jedne druge strane tiranije većine – u upozorenju na opasnosti koje sobom nosi tiranija javnog mnjenja. Tokvil je bio svestan činjenice da, za razliku od političkih većinâ, u demokratiji postoji i ima prvenstveni značaj društvena većina. Za razliku od prve većine koja je promenljiva i privremena, druga je trajna i nepromenljiva. Dok prve većine nastaju i nestaju, druge su srazmerno stalne. Promene političkih većina zbivaju se u sklopu utvrđenih ubeđenja. Za razliku od mnogih svojih savremenika, Tokvil se nije bojao nepostojanosti društvenih većina, već, naprotiv, njihove preterane postojanosti. Dve su stvari začuđujuće prema Tokvilu: „promenljivost velikog dela ljudskih akcija i osobita nepromenljivost izvesnih načela. Ljudi su u stalnom pokretu; ljudski um je skoro nepokretan.“⁹⁶

Baveći se pitanjem tiranije javnog mnjenja, Tokvil je tvrdio da je ona rezultat ne onoga što ljudi čine, već onoga što oni ne čine; ne njihovog mišljenja, već nesposobnosti da misle. Moć javnog mnjenja goni pojedince da više nastoje da se prilagođavaju uslovima i okolnostima svoga života nego da ih menjaju. Celokupan život pojedinca pretvara se u težnju da se ispunjavanje ličnih interesa i sitnih zadovoljstava uskladi sa društvenim i moralnim zahtevima većine. Ovakav način života vodi gubljenju ličnosti i strahovitom uticaju javnog mnjenja i opšteprihvaćenih vrednosti.

Opisujući na snažan i uverljiv način moć javnog mnjenja, treba odmah to reći, Tokvil nije ulazio podrobnije u pitanje izvora javnog mnjenja. Kada je proučavao javno mnjenje njega je pre svega zanimalo izražavanje ove pojave i njene društvene posledice. On nije zapazio, kako primećuje Nizbet, da javno mnjenje može biti krivotvoreno

⁹⁵ James Bryce, „The Constitution of the United States as Seen in the Past. The Predictions of Hamilton and Tocqueville“, *Studies in History and Jurisprudence*, Oxford, At the Clarendon Press, 1901, knj. I, str. 361-429.

⁹⁶ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 264.

delovanjem užih društvenih grupa.⁹⁷ Ovaj nedostatak u analizi rezultat je Tokvilovog gledanja na sastav demokratskog društva, o čemu će još biti reči. Slično glavnim predstavnicima političkog liberalizma Tokvil je polazio od pretpostavke da je savremeno društvo pre svega skup velikog broja pojedinaca, a ne društvenih grupa i organizacija. Zato je on bio i manje spreman da u užim društvenim skupinama vidi stvaraoce javnog mnjenja.

Samo Tokvilovo razmatranje tiranije javnog mnjenja upućuje na više pitanja. Da li je tiranija javnog mnjenja isključivo vezana za demokratski poredak? Da li se širenje tiranije javnog mnjenja može objasniti samo širenjem jednakosti u demokratskim društvima? Ima li konformizma i izvan demokratski uređenih zajednica?

Prema jednom mišljenju, Tokvil nije bio u pravu kada je vezivao konformističko ponašanje isključivo za demokratska društva. Konformizam je, naprotiv, karakterističan za sva društva, pa i za ona u kojima nema ni najmanje društvene i političke jednakosti, i za autoritarna društva.⁹⁸ Može li se prihvatiti ovakvo gledište?

Nesporno je da su konformizam i pritisak vladajućih shvatanja prisutni u svim tipovima društva i vlasti, ali je opet tačno i to da se najpovoljniji uslovi za tiraniju javnog mnjenja stižu u demokratskoj zajednici. Tiranije javnog mnjenja ima tamo gde se određena vladajuća shvatanja i vrednosti srazmerno slobodno uobličavaju i utvrđuju, bez uticaja državnog autoriteta i prinude. To je ono što je Tokvil imao na umu. U demokratiji država naknadno sankcioniše određena verovanja i vrednosti većine, mada ni to ne mora uvek biti slučaj. Pojedini stavovi javnog mnjenja mogu čak biti u neskladu sa tekućom državnom politikom. Sud javnog mnjenja često dopire dalje od mera koje država preduzima. Drugačije je, međutim, u autoritarnim državama. Tu na uobličavanje stavova javnog mnjenja od početka presudan uticaj vrši država. Zato i ne postoji mogućnost nesaglasnosti između stavova javnog mnjenja i države. Ono što pada u oči u autoritarnim režimima jeste tiranija i despotizam države. Nasuprot tiraniji javnog mnjenja u demokratiji stoji tiranija države u autoritarnim

⁹⁷ Nisbet, „Tocqueville, Alexis de“, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, knj. 16, str. 91-92.

⁹⁸ Spitz, *Democracy and the Challenge of Power*, str. 50-51.

obicima vladanja. Sve ovo daje za pravo više Tokvilu nego pojedini-
nim njegovim kritičarima. Konformizma ima tamo gde postoji
kakva-takva mogućnost izbora. Tamo gde ove mogućnosti više ne-
ma, tamo gde nonkonformizam predstavlja suviše veliki rizik za po-
jedinca, gde su odsustvo pravih obaveštenja, laž i zastrašivanje onih
kojima se upravlja počeli da guše i samu posebnost pojedinačne sve-
sti, nema ni konformizma.

Slikajući demokratsko društvo Tokvil je držao da je u njemu ti-
ranija većine praćena apatičnošću pojedinca. Svest o svemoći veći-
ne, odnosno javnog mnjenja, dovodi do uzmicanja pojedinaca, do
priznavanja moralne i političke nadmoćnosti vladajućeg mišljenja.
Pojedinac nema ša da traži u stvarima u kojima je većina ljudi izrekla
svoj sud; čak je možda varljiva i sama nada da bi se u toku stvaranja
ovoga mišljenja njegovi predlozi i razlozi mogli osetiti. Na pojedin-
cu je da se prikloni odlukama koje natkriljuje oreol većine, da svoje
ponašanje i mišljenje tako preuredi da ne odudara nepotrebno od sta-
vova većine.

Predstavljajući na ovaj način tiraniju društvene većine, smatrao
je jedan broj kritičara, Tokvil je grešio tvrdeći da su tiranija javnog
mnjenja i apatija pojedinca blisko povezane pojave. Postoji, među-
tim, ili jedno ili drugo. Tamo gde su pojedinci apatični nema pritiska
javnog mnjenja, odnosno nije ni potreban pritisak na njegovu svest.
Tamo gde se, pak, ovaj pritisak sreće, pojedinci su očigledno nesa-
glasni, otporni na taj pritisak. Može biti ili jedno ili drugo, ali nikako
obe pojave istovremeno. Jedan od prvih koji je ovaj prigovor uputio
Tokvilu bio je Džems Brajs. U svome delu *Američka država*, Brajs je
pisao o tiraniji većine više da bi pokazao da je Tokvilov strah od te
pojave preteran.⁹⁹

Još pre Brajsa, treba na to podsetiti, Mil je smatrao da je nemoć
pojedinca u savremenom društvu osobito izazvana mnogoljudnošću
današnjih društava. Pri tome je Mil (a kasnije i Brajs) bio mišljenja
da se ne može prihvatiti Tokvilovo objašnjenje nemoći pojedinca u
savremenom društvu. Prema Tokvilu, u demokratiji su ukinute poro-
dične i staleške razlike i pojedinci su usamljeni i jednaki. Baš zato

⁹⁹ Bryce, *The American Commonwealth*, knj. II, st r. 347-356. Uporedi i Spitz, *De-
mocracy and the Challenge of Power*, str. 47-56.

što su jednaki, baš zato što ne postoje tradicionalne veze koje bi ih razlikovale, pojedinci su nemoćni. Oni su jednaki u svojoj nemoći. Pošto su pojedinci nemoćni, uticaj većine postaje preovlađujući. Prema Milu, pojedinci nisu nemoćni zato što su jednaki, već zato što je masa toliko narasla da su pojedinci sićušni u suočenju sa njom. U odnosu na društvo njegov pripadnik je nalik zrnu peska na nepreglednoj morskoj obali. Kasnije će Dirken govoriti o društvu kao o „neorganizovanoj prašini pojedinaca“¹⁰⁰. Slabost pojedinaca je u usamljenosti, snaga u pripadanju. Kako je društvo, zahvaljujući tehničkim usavršavanjima, postalo sposobno da istovremeno deluje na više njih, ono može da potčini sebi ne samo pojedinca nego i veći broj pojedinaca.¹⁰¹

Osećaj nemoći koji pojedinac doživljava može se, prema Brajsu, porediti sa osećanjem beznačajnosti koje nas obuzima kada noću posmatramo zvezdano nebo. Važnost i premoć većine u demokratiji isto tako povlači za sobom ocenu da je uzaludno suprotstavljati joj se. Polazeći od toga da će većina preovladati i da, pošto će preovladati, mora da bude u pravu, pojedinac u demokratiji prihvata mišljenje većine i priklanja mu se. Ova usmerenost na prilagođavanje javnom mnjenju, pristajanje na njega i podređivanje njemu, kao i osećaj uzaludnosti pojedinačnih napora, nepravilno se, prema Brajsu, naziva tiranijom većine. Bolje bi joj pristajao naziv „fatalizam mnoštva“ (*fatalism of multitude*).

U fatalizmu mnoštva, prema Brajsu, nema obesti, nepouzdanosti, drskosti i oholosti koje su karakteristične za tiranski tip vladanja. Fatalizam mnoštva, doduše, čini zloupotrebu vlasti većine lakšom (tiranija političke većine), ali ne uključuje u sebe prinudu. „U fatalizmu mnoštva nema ni pravne ni moralne prinude; karakteristično je samo odsustvo moći otpora, umanjen osećaj lične odgovornosti i dužnosti da se vodi borba za sopstveno mišljenje, što je u nekih naroda razvijeno verovanjem u moć sudbine.“¹⁰² Mali broj pojedinaca čvrstih ubeđenja odbijaće da se prikloni volji većine ukoliko se sa njom

¹⁰⁰ Durkheim, *Le Suicide*, str. 448. Navedeno prema: From, *Zdravo društvo*, str. 212.

¹⁰¹ Mill, „M. De Tocqueville on Democracy in America“, *On Politics and Society*, str. 200-201.

¹⁰² Bryce, *The American Commonwealth*, knj. II, str. 352.

ne slaže. Ali i takvi pripadnici demokratskog društva drugojačije gledaju na svoju stvar pošto je poražena, nego što su činili dok je još imala izgleda na uspeh. „Čovek od ubeđenja možda će ostati pri stavu da su razlozi obe strane posle izbora isti kao i pre. Ali prosečan čovek će ponavljati svoje razloge s manje vere, manje žara, i više pri-tajenog straha da možda nije u pravu, nego što je to činio dok je veći-na bila još sporna; njegova spremnost za borbu bivaće sve manja svaki put kada većina iznova potvrdi svoj sud.“¹⁰³ Što je šira društve-na sredina u kojoj dolaze do izražaja ove težnje, to je veći njihov uti-caj. Ovaj uticaj je još veći u odnosu na pojedince nego na manjinske grupe, koje su unutar sebe čvršće povezane.

Tako Brajs ne izjednačava, kao Tokvil, tiraniju javnog mnjenja i apatiju. Prema Brajsu, apatija se svodi na pokoravanje „fatalizmu većine“. Pošto su u demokratiji sva mišljenja jednake vrednosti, spo-rovi se rešavaju određivanjem većine. Pogotovo u velikim društvi-ma, većina je ogromna, i malo će se koji pojedinac odvažiti da joj se suprotstavi. Ovakvo potčinjavanje pojedinca, koje se ispoljava u nje-govoj apatičnosti, nije isto što i tiranija. Pored toga što ne pristaju svi da se pokore, pored toga što ima onih koji istrajavaju u svome nesla-ganju, pojedinac koji se pokorava čini to po svojoj volji. Samo tamo gde ovaj pritisak znači prisilno nametanje pojedincu određenog gle-dišta ograničavanjem njegove slobode da se ne slaže, opravdano je govoriti o zloupotrebi vlasti i tiranije. Nepravedno vršenje vlasti je jedna stvar, a duhovno stanje koje prisiljava pojedinca da se pokori pre nego što do takvog, nepravednog vršenja vlasti dođe, i bez obzira na nju, nešto je sasvim drugo.

Moglo bi se reći da Brajs u jednoj stvari ima pravo. „Tiranija ve-ćine“ je možda nepodesan izraz za pojavu o kojoj je ovde reč. Kao i mnogi drugi izrazi metaforičnog značenja, izraz „tiranija većine“ podstiče ljudsku uobrazilju i ovu pojavu prikazuje u živim bojama. Podsećajući istodobno na neke druge pojave u političkom životu (na tiraniju), izraz „tiranija većine“ nas pomalo udaljava od suštine poja-ve koju izučavamo. Jasno je da je za pojavu koju proučavamo karak-terističan jak uticaj na svest i ponašanje pojedinca i manjine, koji dovodi postepeno i unapred do njihovog prilagođavanja raspolože-

¹⁰³ *Isto*, knj. II, str. 351.

nju i mišljenju većine. Da li je, međutim, ova moć većine tiranske prirode? Da li je pojava kojom se bavimo jedan od oblika tiranije? Na oba pitanja može se dati jedino određen odgovor.

Doduše, treba takođe imati na umu da je upotrebljavajući izraz „tiranija većine“ i sam Tokvil bio svestan toga da se radi o metafori. Pada posebno u oči da je on ovaj izraz koristio u prvoj knjizi *Demokratije u Americi*, dok se u drugoj knjizi, objavljenoj pet godina kasnije, taj izraz uopšte ne sreće. Opisujući nastajanje jednog novog sveta, Tokvil je oskudevao u pojmovima kojima bi obuhvatio nove pojave. Taj novi svet, koji je pred njegovim očima rastao, a u čiju je sudbinu on tako pomno težio da pronikne, teško je bilo opisati pomoću pojmova koji su pripadali jednom drugom vremenu. Tokvilov zadatak bio je tim teži što su njegovi savremenici upotrebljavali još uvek mnoge stare pojmove i reči za označavanje novih pojava, a da i ne govorimo o onima koji su, svesno ili ne, odbijali da priznaju i samu stvarnost novog sveta.

Tokvil je bio veoma svestan svega ovoga. „Ljudski um“ – prema njemu – „lakše otkriva stvari nego reči: otuda dolazi do upotrebe toliko neodgovarajućih reči i nepotpunih izraza.“¹⁰⁴ Pri kraju druge knjige *Demokratije u Americi* Tokvil je pisao da se oblik ugnjetavanja koji je karakterističan za demokratska društva ne može porediti ni sa čim sličnim. Uzalud tragajući za izrazom kojim bi obuhvatio ovu pojavu, Tokvil može samo da tvrdi da su stare reči „despotizam“ i „tiranija“ neodgovarajuće, da je stvar nova i da, pošto ne može da se imenuje, preostaje jedino da se pokuša da se ona definiše.¹⁰⁵

Nije samo Brajs sumnjičav u pogledu prikladnosti izraza „tiranija većine“ nego i sam Tokvil. Slažući se u ovome, Brajs i Tokvil se, međutim, razilaze u tumačenju pojave kojom se bave. Brajs smatra da nezainteresovanost za političke stvari, koja čini stalno obeležje ljudske prirode, naročito uzima maha u demokratiji. Ne ulazeći u sva objašnjenja političke nezainteresovanosti (apatije), Brajs je mišljenje da sâm način odlučivanja u demokratiji (većinski) i mnogoljudnost savremenih demokratskih zajednica odvrćaju pojedinca, između ostalog, od zanimanja za političke stvari. Ako većina u

¹⁰⁴ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. I, str. 160-161.

¹⁰⁵ *Isto*, knj. II, str. 324.

demokratiji preovlađuje, pojedinac odstupa svestan vlastite nemoći u odnosu na većinu. Snaga je u mnoštvu, većini, a pojedinac pred tom snagom uzmiče i prilagođava joj se. On se miri sa „ograničavajućom snagom brojeva“. Moć i brojnost mase su za pojedinca u demokratiji fatalni; kao i kada je reč o verovanju u moć sudbine, tako isto i kada je većina u pitanju, pojedinac drukčijeg mišljenja ne vidi nikakav drugi izlaz, nikakvo drugo rešenje. Sudbini se ne može odupreti, volja većine se ne može preinačiti. Demokratskom društvu zato je svojstven fatalizam mase.

Drukčije je stvari, kao što smo videli, ocenjivao Tokvil. Prema njegovom sudu, pojedinac je u demokratskom društvu smrvljen snagom izvesnih široko prihvaćenih ubeđenja, metaforično rečeno – „tiranijom većine“ ili „tiranijom javnog mnjenja“. I to ne zbog toga što je manjina obeshrabrena brojnošću većine, već zato što preovlađujuća mišljenja odlikuje snaga koja slama svaki otpor. Nije problem, kako je Brajs pomalo naivno verovao, u količini, već u svojstvima većine u demokratiji. I nisu samo pojedinci apatični pred „ograničavajućom snagom brojeva“, već pred stvarnom snagom demokratskih većinâ.

Za Brajsa u demokratiji ima apatije, ali ne i tiranije većine. Prema Tokvilu, obe pojave nastaju u demokratiji i uzajamno se pojačavaju. Krajnji ishod ovih pojava je gubljenje ličnosti, preovlađivanje osrednjosti i konformističkog, heteronomnog ponašanja. Brajsova ocena izgleda savremene demokratije zato je više optimistička, Tokvilova je više uzdržana. Brajsova slika demokratije je vedra, Tokvilova obazriva. Ove razlike u opisu demokratije nisu neobjašnjive imamo li u vidu da je Brajs pisao u „herojsko“, uzlazno doba demokratije. Upravo je Brajs jedan od političkih pisaca koji je zastupao shvatanje o neminovnom i nezadrživom napredovanju demokratije, o tome da je demokratija normalan politički oblik koji treba da prevlada, isto onako kao što se uzima da je zdravlje normalna pojava u čovekovom životu. U Brajsovo vreme pojave kao što su masovno i potrošačko društvo, širenje konformizma i osrednjosti, preterana organizovanost i birokratizacija društvenog života, nisu još uvek bile uzele maha.

U vreme uspona demokratije i interesovanje za Tokvilovo delo bilo je opalo. *Demokratija u Americi* imala je odjeka u vreme kada je objavljena i kada je demokratija bila jedna nova pojava, pojava u

nastajanju. Tada su i Tokvilova upozorenja na opasnosti sadržane u ovom novom obliku društvenog poretka bila bliža njegovim savremenikima. Ona su izazivala interesovanje i reagovanje bez obzira na stav pojedinaca prema demokratiji. Vremenom je ovaj interes za Tokvilova razmatranja splašnjavao. U doba učvršćivanja i napredovanja građanske demokratije sve se više činilo da je Tokvil u demokratiji video nešto što joj uopšte nije svojstveno.

Tek sa produbljivanjem krize savremenog društva, sa izbijanjem na površinu svih onih zala demokratije koja su Tokvila onespokojava, potvrdilo se koliko je Brajsov optimizam bio neobazriv, a Tokvilovo strahovanje razložno. Pišući o demokratiji u prvim decenijama 19. veka Tokvil je otkrivao i naslućivao neke crte demokratije koje će izbiti na videlo u naše doba. Baš ovo danas i podstiče obnavljanje interesovanja za Tokvilovo delo.

Od posebnog je značaja za razumevanje Tokvilovog shvatanja tiranije većine njegova analiza sastava savremenog društva. Razaranja staleškog sastava društva i širenje jednakosti uslova dovelo je, po Tokvilu, do atomizacije društva, do njegovog raspadanja na mnoštvo pojedinaca, umesto podeljenosti društva na više oštro razdvojenih grupa. Slično osnovnim postavkama političkog liberalizma, i Tokvil je polazio od pretpostavke da savremeno društvo čini skup velikog broja pojedinaca, a ne društvenih grupa i organizacija. Društvene grupe, a posebno organizacije, zauzimaju srazmerno ograničeno mesto u Tokvilovim razmatranjima. Pojedinaac je taj koji predstavlja osnovnu jedinicu analize.

Prema Tokvilu, društvo njegovog doba nije klasno društvo. Celo njegovo objašnjenje sastava savremenog društva moglo bi se ovako izraziti: postoje društvene *razlike*, ne postoje društvene *klase*. Ono što nedostaje skupinama čije je prisustvo očigledno u demokratskim društvima (srednji slojevi, industrijska buržoazija, radništvo) jesu zajednička osećanja i ciljevi, tradicije i iščekivanja. Postoje bogati, ali ne i klasa bogatih; postoje siromašni, ali ne i njihova klasa. Postoje dakle članovi, ali ne i zajednica.¹⁰⁶ Istovremeno, ne samo da ne postoje čvršće veze između pojedinaca srazmerno istog bogatstva, već nema ni „prave“ veze između pojedinaca i grupa različitog imovin-

¹⁰⁶ Isto, knj. II, str. 166.

skog stanja. Za Tokvila, a nasuprot Marks, prava klasa postoji samo tamo gde ima uzajamnosti, saradnje i međusobne zavisnosti između različitih društvenih grupa. Dok Marks smatra da odsustvo uzajamnosti između radnika i kapitalista govori da klase postoje, po Tokvilu baš zbog odsustva uzajamnosti o njima ne može biti reči. Marks i Tokvil, drugim rečima, slično vide društvenu situaciju svoga vremena ali je sasvim različito objašnjavaju.¹⁰⁷

Za predmet našeg rada, međutim, posebno je važan jedan drugi deo Tokvilove slike građanskog društva. Reč je, naime, ne o području neorganizovanih društvenih grupa (klasa, slojeva), već o organizovanom odseku društvenog života. I tu, prema Tokvilu, ne nailazimo na društvene kolektivitete, već na usamljene pojedince. Presek savremenog društva, kao što danas znamo, jeste drukčiji. U njemu preovlađuju organizovane grupe, a pojedinac je u drugom planu. U takvom demokratskom društvu, prema mišljenju jednoga od Tokvilovih kritičara,¹⁰⁸ nonkonformista nije čovek koji ne usvaja opšta društvena merila, već pojedinac koji usvaja poseban, različit sistem merila. Odbacujući vrednosti šire društvene sredine, nonkonformisti u demokratiji se drže vrednosti svoje uže sredine. Tipično je za demokratsko društvo da dozvoljava ovakve oblike nonkonformizma. I baš zato u demokratiji nema tiranije većine nad manjinom, ili bi se moglo reći da je prostor za takvu tiraniju sužen. Pojedinac koji je u stanju da bez smetnji pripada jednoj organizaciji i bori se za ostvarenje njenih ciljeva, ovako podržan može spremno da se suprotstavi neraspoloženju i osudi većine. On više nije usamljen i skrhan pojedinac.

Tamo gde pojedinci ne mogu da se udružuju, da zajedničkim snagama podupiru gledišta koja se razlikuju od stavova većine, preovlađuju autoritarni oblici upravljanja. Tamo gde slobodu mišljenja i izražavanja prati sloboda organizovanja i udruživanja može se govoriti o demokratskom upravljanju. Udruženja i političke stranke pružaju utočište manjini pred mogućnom tiranijom političke većine. Stranke i druge društvene i političke organizacije su sredstva pomoću kojih manjina može trajno da osporava vlast većine i time da one-mogućći da se ova izmetne u tiraniju većine. Tamo gde manjini ne

¹⁰⁷ Nisbet, *The Sociological Tradition*, str. 186.

¹⁰⁸ Spitz, *Democracy and the Challenge of Power*, str. 46-57.

stoji na raspolaganju pravo organizovanja i udruživanja začine se opasnost od tiranskog načina vladanja.

Pisac *Demokratije u Americi* potcenio je ulogu udruženja i organizacija u demokratiji – eto suštine zamerki Dejvida Spica. Tamo gde postoji razvijena mreža udruženja i organizacija, pojedinci koji se ne slažu sa stavom većine imaju mogućnost ne samo da svoje mišljenje iznesu već i da njime utiču na javnost. Drukčije rečeno, nikako se ne sme smetnuti s uma razlika između demokratskog i nedemokratskog društva u ovom pogledu. U zavisnosti od toga da li je i u kojoj meri dopušteno zastupanje različitih političkih pogleda može se govoriti o većoj ili manjoj razvijenosti demokratije u jednom društvu.

Da li je Tokvil doista potcenio važnost slobode udruživanja i organizovanja u demokratiji? Po našem mišljenju, pre bi se moglo reći da Tokvilov prikaz sastava demokratskog društva nije do kraja razvijen, da nije lišen izvesnih protivrečnosti. Po Tokvilu, naime, društvo je u demokratiji razmrvljeno; ono je više skup usamljenih pojedinaca nego grupa različite društvene moći, bogatstva i statusa. U aristokratskom društvu osnovnu društvenu ćeliju činila su različita društvena tela (staleži, esnafi, porodice). U demokratskom društvu osnovnu ćeliju društva čini pojedinac. Nemoć pojedinca pred većinom, pred društvom, pred državom, može se u demokratiji nadoknaditi jedino udruživanjem pojedinaca. Dok u aristokratskom poretku tlačenje od strane države ograničava činjenica da pojedince spajaju različite *prirodne veze*, koje se kao neke „drugostepene vlasti“ (*pouvoirs secondaire*) suprotstavljaju „prvostepenoj“ vlasti države, u demokratiji, pošto su ove prirodne veze pokidane, ostaje da one budu zamenjene *veštačkim* vezama. Glavni oblik tih veštačkih veze u demokratiji čine različite vrste javnih i privatnih udruženja i organizacija. Malo ko je posle Monteskeja toliku važnost pridavao udružanjima kao „međuvlastima“ (*pouvoirs intermediaries*), koje treba da onemoguće tlačenje od strane većine i centralne vlasti. Po Tokvilovim rečima, „u demokratskim društvima umeće udruživanja je osnovno umeće (*la science mère*); napredak svih drugih umeća zavisi od njegovog napredovanja.“¹⁰⁹ Političko iskustvo i postignuća

¹⁰⁹ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 117.

američke demokratije u oblasti slobodnog udruživanja i organizovanja, Tokvilu su ulivali velike nade. Može li se, ako sve ovo znamo, održati prigovor da je Tokvil zanemario značaj udruživanja u demokratiji i tako preuveličao opasnost tiranije većine?

Tokvil stalno ističe značaj drugostepenih vlasti za demokratiju, ali baš pri tome u svojim izlaganjima pada u jednu protivrečnost. Ta protivrečnost mogla bi se sažeti u jednom pitanju: koliko je umesno iščekivati da drugostepene vlasti nadoknade društvu ono što je društvo svojim usitnjavanjem izgubilo? Može li se očekivati da će razdvojeni i usamljeni pojedinci, suočeni sa ogromnom većinom i jakom državom, biti u stanju da izgrade mrežu sekundarnih vlasti, koja će biti podesna brana od tiranije većine? Ima li mesta nadanju da bi ove međuvlasti mogle da postanu bezbedna utočišta pred najezdom vladajućih verovanja i pojavom stalno rastuće birokratizacije i centralizacije društvenog života?

Još je Aristotel pisao da tiranin, da bi se održao, „treba da učini sve da ljudi što manje upoznaju jedni druge, jer međusobno poznavanje rađa uzajamno poverenje“. ¹¹⁰ Kako se mogu upoznati i povezati pojedinci koji su stranci jedni drugima? Tokvilov savremenik, vođa engleskih konzervativaca Dizraeli, ostavio je u svome romanu *Sibil* ovakvu sliku pojedinca u savremenom društvu: „U velikim gradovima ljude zbližava pohota za zaradom. Kada je reč o bogaćenju, oni nisu u stanju saradnje, već izdvojenosti. U svemu ostalom oni su nemarni prema svojim bližnjima. Hrišćanstvo nas uči da volimo bližnjeg kao samog sebe. Savremeno društvo, međutim, ne priznaje bližnje“ ¹¹¹. Mogu li oni koji nisu međusobno bliski to postati u javnom životu? Da li država, ta „prvostepena vlast“ dopušta da se samostalno stvaraju različite „drugostepene“ vlasti? Ili ona može da trpi samo određeni tip udruženja i drugostepenih vlasti koji ne dovode u pitanje njen autoritet i legitimnost? Sve su to pitanja na koja se u Tokvilovom delu ne mogu naći odgovori. Odsustvo tih odgovora može se objasniti istorijskom situacijom u kojoj je *Demokratija u Americi* pisana, kao i idejnim okvirima tog dela.

¹¹⁰ Aristotel, *Politika*, 1313b.

¹¹¹ Navedeno prema: Nisbet, *The Sociological Tradition*, str. 52.

Tokvil, treba na kraju i to reći, nije predvideo da i udruženja građana mogu da podlegnu procesima kojima je davno obuhvaćena državna vlast – preteranoj organizovanosti i birokratizaciji. Umesto da se u njima otkrivaju, pojedinci se u „svojim“ udruženjima i organizacijama gube. Umesto da se zbliže, oni se samo udaljavaju. Početkom ovoga veka Mihels je na primeru pojedinih organizacija (stranaka) pokazao da isti oni zakoni koji vladaju u državi, vladaju i u pojedinim društvenim organizacijama. Umesto da pojedinca uzdignu, drugostepene vlasti ga ponizuju.

Tokvilova proučavanja različitih strana tiranije većine suočavaju se sa izvesnim protivrečnostima u njegovom delu koje nije uvek lako pomiriti. Prva poređenja Tokvilovih zaključaka o tiraniji javnog mnjenja sa njegovim opisom svemoći savremene države skreću pažnju na jednu od možda najvećih protivrečnosti u *Demokratiji u Americi*. Pitanjem tiranije javnog mnjenja Tokvil se bavi u prvoj knjizi. Centralizacija i birokratizacija državne vlasti predmet su naročito poslednjih osam glava druge knjige. Protivrečnost koja je ovde nagoveštena tako je, zapravo, protivrečnost između prve i druge knjige *Demokratije u Americi*.

Utisak koji prva knjiga *Demokratije u Americi* ostavlja jeste da je većina u demokratiji svemoćna. Ono što dovodi u pitanje opstanak demokratije nije nemoć većine, već, naprotiv, njena svemoć. Rezultat svemoći većine u demokratiji je taj da sve manje ima izuzetnih ličnosti (i na području politike i u kulturnom životu), da su u društvu uzeli maha osrednjost, konformizam, da su pojedinci nezaštićeni. Čovek je u demokratiji slab, a uticaj većine na njega podseća na hučnu bujicu pred čijim je besom svaki pojedinačni napor osuđen na neuspeh. Zato i treba tragati za sredstvima (političko-pravnim, moralnim i verskim), koja bi ovu bujicu mogla da usmere u određenom pravcu.

Drukčiji utisak ostavlja druga knjiga, a naročito završna poglavlja *Demokratije u Americi*. U prvoj knjizi ističe se velika moć, pa i drskost većine. Dok je u prvoj knjizi demokratija svemoćna, u završnim razmatranjima ona postaje nemoćna. Ako je većina u demokratiji nemoćna, ko je onda svemoćan? Ko svojom moći ugrožava demokratski poredak stvari? Završna poglavlja Tokvilovog dela izgleda da nude samo jedan odgovor: država. Država u demokratiji

postaje sve, dok pojedinac nije ništa. Država je ta koja pojedinca održava u stanju trajne nepunoletnosti, većitog detinjstva. Tokvil sve manje ukazuje na društvenost pojedinca, a sve više podvlači njegovu pojedinačnost i prepuštenost samome sebi. On, koji je isticao važnost pripadnosti pojedinca različitim društvenim grupama i udruženjima, kao i ukorenjenost pojedinca u vladajućoj većini, sve više počinje da ističe izdvojenost i lomnost pojedinačnog iskustva i delovanja. Tako je masa prodornih, glasnih, misaonih i buntovnih pojedinaca iščezla iz Tokvilove uobrazilje, da bi je zamenila predstava o pojedinцу kao čestici bez snage, bez volje i cilja.

Prema mišljenju Simora Drešera, jednog od onih koji su se posebno bavili Tokvilovim socijalnom i političkom filozofijom, razlike u objašnjenju demokratije podstaknute su prilikama u kojima su dve knjige *Demokratija u Americi* pisane.¹¹² Prva knjiga pojavila se u vreme još uvek jakih revolucionarnih vrednosti i raspoloženja, koja podstiču veru mase u sopstvenu moć. To je vreme pobuna u Parizu i Lionu. Druga knjiga, objavljena pet godina kasnije, pisana je u vreme opadanja revolucionarnog poleta. Politika u Francuskoj, kako su istovremeno upozoravali Tokvil i Marks, nije tada prelazila meru parlamentarnih spletki. Odsustvo lokalne politike i nerazvijenost političkih udruženja i stranaka glavna su obeležja ovog perioda. Mrtvo more – to je, prema Tokvilu, pravi izraz za politiku u prilikama koje su prethodile revolucionarnoj 1848.¹¹³

Sam Tokvil je pisao da se i, pored toga što je predmet prve knjige *Demokratije u Americi* svet politike, a druge građansko društvo, te dve knjige dopunjuju čineći jedinstveno delo.¹¹⁴ Prema mišljenju nekih tumača Tokvilovog dela, na primer Drešera, razlike između ove dve knjige su takve da se čak može govoriti o dve *Demokratije u Americi*. Tako se problem svemoći države i centralizacije pomerao u središte Tokvilovog shvatanja demokratije. U prvoj knjizi centralizacija je karakteristična za zaostala i primitivna društva ili postrevoluci-

¹¹² Vidi uz dalje izlaganje Seymour Drescher, „Tocqueville’s Two Democracies“, *Journal of the History of Ideas* 2, 1964, str. 201-217.

¹¹³ Vidi Tocqueville, *Souvenirs* i J. P. Mayer, *Alexis de Tocqueville: A Biographical Essay in Political Science*, New York, The Viking Press, 1940, str. 75-80.

¹¹⁴ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 7.

onarni razvoj pojedinih društava. U završnim razmatranjima druge knjige *Demokratije u Americi* više se pažnje poklanja centralizaciji nego demokratiji. U prvoj knjizi, a naročito u predgovoru, jednakost uslova, odnosno demokratija, jeste stanje ka kome čovečanstvo nezadrživo stremlji. Na kraju druge knjige to je centralizacija. Protivrečnost između prve i druge knjige posledica je postepenog probijanja novih ideja u stari okvir, sve dok one nisu promenile i sam okvir. Ova promena ne primećuje se samo između prve i druge knjige, već i između prvih i završnih poglavlja druge knjige. Promena je tako postepena da je ni sam Tokvil nije bio u potpunosti svestan. Pišući 1838. godine zaključno razmatranje – „Uticaj demokratskih ideja i osećanja na političko društvo“ – Tokvil nije ni očekivao da će mu umesto jednog biti potrebno osam poglavlja da zaokruži svoj zaključak. Strahopoštovanje prema demokratiji iz predgovora za prvu knjigu *Demokratije u Americi* počelo je da nestaje, tako da je Tokvil u jednom pismu Roaje-Kolaru 1841. mogao da napiše da mору našeg doba čini to što nismo u stanju da predvidimo ništa što bismo voleli ili mrzeli, već samo nešto što preziremo.¹¹⁵

Kada govorimo o izvesnim protivrečnostima između Tokvilovog shvatanja tiranije javnog mnjenja i državne svemoći ne bismo smeli, naravno, ispustiti iz vida neka mesta na samom kraju *Demokratije u Americi* u kojima se, posle svega, upućuje na mogućnost slobode u demokratskom poretku. Niti na ono dobro znano i već navođeno mesto u kome je Tokvil uzvišenosti starog režima suprotstavljao lepotu novog društvenog poretka, koja se ogleda u njegovoj pravednosti. Isto tako, ne treba kriti ni to da Tokvilova socijalna i politička filozofija uopšte sadrži u sebi više protivrečnih mesta i zaključaka. Ima tu nesaglasnosti između onoga što je Tokvil iznosio u pismima svojim savremeniciima, s jedne strane, i objavljenih dela, s druge. Ima razlike u stavovima između pripreme građe i nacрта, s jedne, i dovršenih dela, s druge strane. Ima kod Tokvila i suprotnosti u razmatranju jednog pitanja u okviru istog dela.

Svesno, a često i nesvesno, Tokvil je izražavao protivrečnosti svoga vremena. On je to činio tumačeći i objašnjavajući jedno novo

¹¹⁵ Drescher, „Tocqueville's Two *Démocraties*“, *Journal of the History of Ideas* 2, 1964, str. 216.

društvo koje je bilo u nastajanju, društvo čija je sadašnjost bila još uvek nedovoljno jasna, a budućnost zamagljena. „Mada je revolucija koja se odvija u društvu, zakonima, idejama, osećanjima ljudi, još uvek veoma daleko od svoga kraja“ – pisao je Tokvil – „ipak već sada ne bismo mogli uporediti njena postignuća sa nečim sličnim što bi se moglo naći u prethodnom svetu. Vraćao sam se iz veka u vek sve do najdaljeg drevnog vremena i nisam zapazio ništa što bi ličilo na ono što nalazim pred sobom. Prošlost ne osvetljava budućnost, a naš um luta po tmini.“¹¹⁶ Kako objasniti pojavu kojom se bavimo, ako se ona ne može svesti na ono što je bilo niti se može izvesti iz njega? Šta će biti oslonac, polazna tačka, kada ništa još uvek nije postojano i čvrsto? Odakle krenuti? Kuda poći? Pišući u jednom vremenskom rasponu karakterističnom po tolikim društveno-istorijskim promenama, da li je i bilo moguće izbeći ove nedoslednosti u zaključivanju? Razmatrajući iskustva različitih tipova građanskog društva i politike (Francuske, Engleske i Amerike), da li je bilo i moguće ne uneti ove razlike u samo zaključivanje?

Ali, objašnjenje za protivrečnosti u Tokvilovim radovima, pa i u *Demokratiji u Americi*, ne treba tražiti jedino u prilikama u kojima su nastajali. Ono što je Tokvila stalno privlačilo bio je stvarni društveni i politički život njegovog vremena. Shvatajući, kao Montenj, razmišljanje kao sumnju, ne robujući jednoj ideologiji ili doktrini, Tokvil je odbacivao prividno jednostavna rešenja društvenih pitanja. On se nikada nije kruto držao jedne određene mreže pojmova i tvrdnji kojom bi pokušao da obuhvati i zaustavi stvarni, zapenušani život. Tokvilov pristup društvenim i političkim zbivanjima zato pomalo podseća na Montenjev način zagledanja u ljudsku dušu. Zato, kao i Montenj, Tokvil protivreči sebi, ali ne protivreči istini. Zato i on, kao Montenj, ne oblikuje pojavu kojom se bavi, već je opisuje.¹¹⁷ Ima u toj njegovoj slici demokratije i njenog života neskladnih pojedinosti i odudarajućih boja, ali opšti utisak o ubedljivosti, snazi i lepoti slike ostaje isti.

¹¹⁶ Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, knj. II, str. 336.

¹¹⁷ Vidi Mišel de Montenj, *Ogledi*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1964, str. 167-168.